

Waardevast

Over de uitgangspunten van het CDA

Sophie van Bijsterveld • Govert Buijs • Jan Jacob van Dijk • Raymond Gradus • Peter van Wijnen

CDAWI

Wetenschappelijk
Instituut

| **Waardevast**

Over de uitgangspunten van het CDA

Publicatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Het instituut heeft ten doel het (doen) verrichten van wetenschappelijke arbeid ten behoeve van het CDA op basis van de grondslag van het CDA en in aansluiting op het Program van Uitgangspunten. Het instituut geeft gedocumenteerde adviezen over hoofdlijnen van het beleid, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek vanuit het CDA en/of van de leden van het CDA in vertegenwoordigde lichamen.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Postbus 30453

2500 GL Den Haag

Tel: +31-70-3424872

Fax: +31-70-3926004

www.wi.cda.nl

wi@cda.nl

ISBN / EAN 978.90.74493-75-8

Den Haag, maart 2011, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Design: Mirella Roor

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enig wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	4
1 Onze hertaalde uitgangspunten, waardevol juist in deze tijd Raymond Gradus	5
2 Gespreide verantwoordelijkheid: ruim baan voor bevoegenheid en kleinschaligheid Govert Buijs	13
3 Woont u in een solidaire samenleving? En, bevalt het? Jan Jacob van Dijk	29
4 Rentmeesterschap: laat het ideaal meer doorklinken Peter van Wijmen	43
5 Publieke gerechtigheid in een veranderende wereld Sophie van Bijsterveld	57

Voorwoord

Na de verkiezingsuitslag van 9 juni 2010 is het idee geboren om een bundel samen te stellen met essays over de vier kernbegrippen van het CDA (gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit, rentmeesterschap en publieke gerechtigheid). Dit is ingegeven door de gedachte dat de betekenis van die kernbegrippen de laatste twee decennia aan verandering onderhevig is geweest. Dat roept twee hoofdvragen op: in welke zin zijn deze begrippen veranderd? En: welke uitdagingen biedt die veranderende invulling van de begrippen ons voor de toekomst? In de bundel wordt zowel een analyse van de kernwaarden gemaakt als een perspectief geschetst.

Vier christendemocraten hebben een essay geschreven. Prof.dr. G. Buijs schreef een essay over gespreide verantwoordelijkheid, prof.dr. J.J. van Dijk over solidariteit, prof. dr. P.C.E. van Wijmen over rentmeesterschap en prof.dr. S.C. van Bijsterveld over publieke gerechtigheid. De essays worden voorafgegaan door een inleiding door prof. dr. R.H.J.M. Gradus. Het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA is hen erkentelijk voor hun bijdrage.

In januari 2011 vond een rondetafelgesprek plaats over de opzet van de bundel en de eerste concepten. Naast stafmedewerkers, bestuursleden van het WI en auteurs namen hieraan deel prof.dr. C. van de Kooi, P. Schenderling, prof.dr. A.H.M. Dölle en mr.dr. R.A.J. van Steenvoorde. Ook hen wil het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA bedanken voor hun bijdrage.

Uit de essaybundel blijkt dat de vier kernwaarden richtinggevend zijn voor ons politiek handelen, maar dat het van belang is om ons voortdurend af te vragen wat de betekenis is en hoe we in steeds veranderende omstandigheden nieuwe antwoorden kunnen vinden. Deze essaybundel is vooral bedoeld als een startpunt voor verdere discussie binnen het CDA over de uitgangspunten.

Drs. B. Kamphuis

Waarnemend Voorzitter Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

**1 | Onze hertaalde
uitgangspunten,
waardevol juist in deze
tijd**

Onze hertaalde uitgangspunten, waardevol juist in deze tijd

door Raymond Gradus¹

1. Een toenemende vervreemding

In wat voor tijd leven we? De directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, Paul Schnabel, omschrijft de eerste tien jaren van deze eeuw als ‘rare jaren.’² Twee politieke moorden, twee periodes van laag- en hoogconjunctuur, vijf kabinetten van steeds wisselende samenstelling en een verlies van vertrouwen in de belangrijkste instituties van de samenleving, tot aan het koningshuis, de rechterlijke macht en de wetenschap toe. Geen enkele politieke partij -dit geldt niet in de laatste plaats voor het CDA- kan nog rekenen op een vaste, electorale achterban; vaker dan ooit wisselen kiezers van voorkeur.

De oorzaak van dit verlies van vertrouwen in de instituties van de samenleving is veelal van culturele aard. De veelbesproken individualisering heeft een gevoel van vervreemding veroorzaakt. De Canadese filosoof Charles Taylor heeft dat in *De malaise van de moderniteit* fraai geïllustreerd.³ Hij schetst hoe de moderne burger geneigd is zich terug te trekken uit het publieke domein. De burger heeft geen zin in knellende en veeleisende banden van instellingen en organisaties. Hij heeft weinig trek om jarenlang te folderen voor een politieke partij. Hij wil steeds minder voor een goede doelenorganisatie met een collectebus langs de deuren. Dat is allemaal begrijpelijk maar als mensen zich niet organiseren, kunnen zij machteloos komen te staan tegenover de krachten van staat en markt. ‘Zodra de participatie afneemt, zodra de dwarsverbanden die er het voertuig van waren, wegwijnen, staat het individu alleen tegenover de machtige staat en voelt het zich, terecht, machteloos. Dat berooft de burger nog meer van zijn motivatie, en daarmee is de vicieuze cirkel rond’, aldus Taylor.

Een gevoel van vervreemding is het resultaat. Letterlijk betekent ‘vervreemden’ dat ‘vreemden’ de controle overnemen. De uiterste consequentie is dat mensen zich machteloos, betekenisloos, zonder moreel anker en in geïsoleerdheid gaan gedragen. Vervreemding zie je op verschillende niveaus: institutionele vervreemding, leiderschapsvervreemding en vervreemding in de eigen leefomgeving.⁴ Bij institutionele vervreemding krijgen mensen het idee dat zij op allerlei manieren overgeleverd

-
- 1 | Met dank aan Evert Jan van Asselt, Pieter Jan Dijkman en Maarten Neuteboom voor nuttig commentaar bij de essays.
 - 2 | Paul Schnabel, ‘Geen gemakkelijke tijd’, in: Pieter Jan Dijkman, Jos van Gennip en Raymond Gradus (red.), *De Balkenende-balans*, Amsterdam: Boom, Christen Democratische Verkenningen, winter 2010.
 - 3 | Charles Taylor, *De malaise van de moderniteit*, Kampen: Kok, 1994, p.23.
 - 4 | Govert Buijs onderscheidt in zijn essay vijf vormen van vervreemding: institutionele vervreemding, leiderschapsvervreemding, eigen leefomgeving, globalisering en politieke vervreemding. Overigens hangen de twee laatste vormen van vervreemding vaak samen met de andere vormen van vervreemding.

zijn aan doorgaans grootschalige organisaties, die zich weinig gelegen laten aan de wensen van individuele leden of klanten. Met name in het maatschappelijke middenveld is sprake van een toenemende institutionele vervreemding. Grootschalige onderwijs- en zorginstellingen zijn niet meer ‘van ons’ maar van het management, is een veelgehoorde kreet. Kwaliteitsprogramma’s en extra controle versterken deze vervreemding en hebben als consequentie dat de menselijke maat nog verder uit het oog wordt verloren.

Bij leiderschapsvervreemding doet zich het fenomeen voor dat politici de indruk wekken dat het finaal uit de hand loopt en onderschrijven zij de roep tot krachtig beleid. Als dat er vervolgens komt, kan dit beleid de gewekte verwachtingen bij veel burgers lang niet altijd waarmaken. Dit schaadt de geloofwaardigheid van de politiek en het voedt het gebrek aan vertrouwen, waardoor ‘de politiek’ zich gedwongen voelt met nog strengere maatregelen te komen. Deze vervreemding doet zich met name voor bij de vraagstukken van integratie en migratie. Maar ook op het sociaal-economische vlak kunnen we een dergelijke vervreemding constateren. Er wordt geroepen dat Nederland de overheidsfinanciën volledig uit de hand heeft laten lopen en dat Griekse toestanden zullen gaan optreden. Alhoewel voorkomen moet worden dat de rekening wordt doorgeschoven naar de volgende generatie, gaat dit beeld – ook als we een vergelijking maken met andere landen – mank.

Vervreemding kan ook betrekking hebben op je eigen leefomgeving. Met name in de zogenaamde publieke ruimte, zoals in de bus, op de straat, op het sportveld of aan het loket van een grote instelling, wordt een toenemende vervreemding geconstateerd. Mensen voelen zich onheus behandeld en velen ergeren zich aan de hufterigheid in het verkeer en op straat. Volgens velen zijn elementaire omgangsnormen geërodeerd.

2. Perspectief voor de christendemocratie

Vervreemding plaatst de christendemocratie voor een boeiende uitdaging. Wat te doen als mensen zich in toenemende mate van de politiek en haar maatschappelijke organisaties afkeren en zich in toenemende mate in hun eigen kring terugtrekken? Dit terwijl de christendemocratie een groot vertrouwen heeft in de samenleving. In onze visie komen mensen pas tot hun recht in relatie tot anderen. Op grond van een relationeel mensbeeld, aan het evangelie ontleend, gaan christendemocraten uit van een grote verantwoordelijkheid voor mensen en hun verbanden. De samenleving is geen los zand, maar mensen maken deel uit van gemeenschappen, zoals hun gezin, hun school, hun werkkring, hun vrijwilligerswerk en allerlei verenigingen. In al deze gemeenschappen worden normen en waarden overgedragen en vormen dus de leerscholen voor burgerschap: gelegenheden om je verantwoordelijkheid waar te maken.

Deze leerscholen voor burgerschap vormen de basis om de toenemende vervreemding te lijf te gaan. Immers beschavingen verschillen, maar beschaving *an*

sich is universeel. Overal op de wereld proberen vaders en moeders hun kinderen te vormen. Om ze op te voeden tot verantwoordelijke wezens, die omzien naar anderen. Maar opvoeden is weerbarstig werk. Het duurt lang en het vergt de inzet van de hele samenleving. ‘It takes a village to raise a child’, om Hillary Clinton te citeren. En daarna vergt het onderhoud. Zou het niet helpen wanneer een leidinggevende van een maatschappelijke organisatie bezig met risicovolle projecten en hoge bonussen herinnerd wordt aan zijn opvoeding. ‘Weet je moeder eigenlijk dat je dit doet?’ of: ‘Kun je dit uitleggen aan je vrienden uit je oude dorp?’

Het kan soms een zwaktebod lijken om te midden van een steeds snellere en globaliserende wereld terug te grijpen op de kracht van burgerschap. En toegegeven: het gaat hier om lange baanwerk. Maar laat niemand geringschattend doen over de kracht van opvoeden en samenleven. Zeker niet wanneer we de impact ervan vergelijken met het ordenende vermogen van wetten en marktwerking. Het probleem is dat overheidsbemoening, hoe gedetailleerd regelgeving ook wordt, mensen niet moreel kan vormen, zoals gezin, kerk, vereniging en school dat kunnen. ‘De zachte krachten zullen zeker winnen in ’t eind’, schreef Henriëtte Roland Holst. De beschavende kracht van de samenleving is formidabel.

Het is onze stellige overtuiging dat wij als christendemocraten goud in handen hebben. Wie zijn ogen de kost geeft, ziet tal van inspirerende voorbeelden van de kracht van de samenleving. Consumenten worden steeds gevoeliger voor hun invloed op een betere wereld en dwingen bedrijven om aandacht te besteden aan mens en milieu. Kinderen zorgen gewoon voor hun ouders als die dat nodig hebben. Soms tegen de verdrukking in zien we een initiatief zoals de Resto VanHarte-eettafels, die als een ontmoetingsplek – in de eigen buurt – mensen in contact brengen met elkaar en met werk, scholing, sport en cultuur. De kern is: wie goed kijkt, ziet dat de gemiddelde burger gewoon zijn of haar kinderen in de waarden van verantwoordelijkheid en respect opvoedt.

3. Aansluiten bij uitdagingen

En ook als het gaat om de grote maatschappelijke uitdagingen van de toekomst kan naar onze overtuiging de christendemocratie uitkomst bieden. Een van de grote uitdagingen ligt onmiskenbaar in wat de sociaal-culturele crisis wordt genoemd. De globalisering, met ontwikkelingen als immigratie en individualisering, heeft het vertrouwen van burgers in instituties en in elkaar aangetast. Dat wantrouwen moet serieus worden genomen. De waarden waar partijen als de PVV prat op gaan, zoals leefbaarheid en veiligheid, zijn zo diep verbonden met het eigene van mensen dat ze niet genegeerd mogen worden. Tegelijk wil het CDA zich onderscheiden van partijen die opkomend wantrouwen benutten voor eigen gewin. Christendemocraten gaan uit van een samenleving die gebaseerd is op vertrouwen, op het vertrouwen dat mensen hun verantwoordelijkheid nemen waarvoor ze ook de ruimte krijgen.

In een vitale samenleving wordt voortdurend gezocht naar het evenwicht tussen waardediversiteit en individuele ontplooiing enerzijds en een zekere culturele eigenheid en samenhang anderzijds. Noties als pluriformiteit en diversiteit zijn altijd nauw verbonden geweest met het christendemocratische gedachtegoed. Het te eenzijdig leggen van de klemtoon op de nationale identiteit onttrekt de waarde van diversiteit aan het oog en leidt tot desintegratie. Het aanvaarden van diversiteit is het geheim van een bloeiende en succesvolle samenleving. Intolerantie leidt daarentegen tot verval en sociale versplintering.⁵ Tegelijk blijft het noodzakelijk om voortdurend met elkaar in dialoog te zijn over de gedeelde waarden van de Nederlandse burgers. Deze uitdagingen kunnen niet worden aangepakt zonder een verantwoordelijk middenveld en verantwoordelijke burgers.

Een tweede grote uitdaging ligt in de sociaal-economische crisis: de houdbaarheid van de overheidsfinanciën en de arrangementen van de verzorgingsstaat. Van de politiek mag worden verwacht dat zij op een consistente en betrouwbare wijze de overheidsfinanciën gezond maakt en houdt. Om te zorgen dat de nationale schuld niet verder groeit en onbeheersbaar wordt, is ten minste een sluitende begroting nodig. Het is immers evident dat de overheidsschuld niet eindeloos kan blijven stijgen. Afbouw is ook noodzakelijk omdat we de rekening niet willen doorschuiven naar de volgende generaties. De overheidsfinanciën vormen geen doel op zich, maar een gezond financieel beleid van de overheid is een voorwaarde voor een goed functionerende maatschappij, waarin mensen solidair en onderling verbonden met elkaar samenleven en waarin toekomstgericht wordt gewerkt en geïnvesteerd. Overheidsfinanciën die uit het lood slaan, zetten de solidariteit onder druk.

We ontkomen er dus niet aan om bij de collectieve uitgaven keuzen te maken. Het is daarbij van het grootste belang om verbindingen te maken naar andere opgaven. Onmiskkenbaar zal de komende jaren de vergrijzing toeslaan en lijken we handen aan het bed tekort te komen. Dus: hoe maken we mensen wendbaar en weerbaar in een vergrijzende arbeidsmarkt? Hoe zorgen we ervoor dat mensen hun verantwoordelijkheid kunnen waarmaken? Daarbij zal de overheid onmiskkenbaar een stap terug moeten doen. De overheid kan in deze tijd haar legitimiteit niet meer alleen ontlenen aan het waarborgen van de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Bij deze rol past een kleine en slagvaardige overheid, die de samenleving ondersteunt en zich beperkt tot essentiële taken. Daarbij is uiteraard essentieel dat collectieve basisvoorzieningen voor iedereen toegankelijk blijven.

Een derde grote uitdaging ligt op het terrein van duurzaamheid en de overgang naar een duurzame economie, een thema dat zowel morele als economische componenten in zich heeft. Door de wereldwijde financiële crisis lijkt het belang van een duurzame economie wat op de achtergrond geraakt. Deze financiële crisis staat echter niet op zichzelf. Zo zijn de prijzen voor voedsel, olie en andere grondstoffen voorafgaand aan deze crisis sterk gestegen. Door de tijdelijke terugval in de vraag zijn

5 | Amy Chua, *Wereldrijk voor een dag. Over de opkomst en ondergang van hypermachten*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2009, pp. 24-25 en 388-389.

deze voedsel- en oliecrisis weer op de achtergrond geraakt, maar het blijft essentieel om een en ander in samenhang te bezien. Steevast gaan immers achter deze crises keuzes en handelingen schuil waarin de verantwoordelijkheid voor de ander is miskend. Volgens Lans Bovenberg en Herman Wijffels overvragen we de aarde in meer dan één opzicht en is dát in de eerste plaats de oorzaak van de crises.⁶ In feite vindt op vele terreinen een vorm van overkreditering plaats. De grootste uitdaging zal zijn om te komen tot een duurzame economische groei en een klimaatbestendig beleid. In een christendemocratische visie moeten overheid, bedrijfsleven en samenleving elkaar versterken op basis van gelijkwaardigheid, en niet vanuit een sterke afhankelijkheidsrelatie. De innovatieve kracht van het bedrijfsleven en de samenleving moet veel meer benut worden om het duurzaamheidsprobleem te lijf te gaan.

4. Terug naar onze uitgangspunten

Hoe kunnen onze uitgangspunten behulpzaam zijn bij het vinden van de oplossingen voor de grote uitdagingen vandaag de dag en zouden we niet moeten komen tot een andere invulling van onze kernbegrippen gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit, rentmeesterschap en publieke gerechtigheid? Vier christendemocraten hebben over deze vraag een essay geschreven. De tijden veranderen, en daarmee verandert ook de taal. De vier kernbegrippen van het CDA hebben een andere betekenis en gevoelswaarde dan dertig jaar geleden, toen het CDA werd opgericht. Bezieling voor de christendemocratie wint aan kracht door een passende, dragende taal. Dat betekent dat we ons voortdurend moeten afvragen: wat betekenen de kernbegrippen, welke invulling geven wij eraan?

Govert Buijs ziet het nader duiden van het begrip gespreide verantwoordelijkheid als een element van de therapie tegen de vervreemding zoals hiervoor aangegeven. Hij bepleit een actievere invulling van het begrip ‘gespreide verantwoordelijkheid’ en stelt voor om voortaan te spreken over ‘participerende verantwoordelijkheid.’ Buijs raakt daarmee de kern van de christendemocratie. Mensen zijn ieder als uniek persoon geschapen, tegelijk hebben ze elkaar nodig tot steun en verantwoordelijkheid. Het geeft dan ook een wezenlijke onderscheid aan met het liberale gedachtegoed. ‘Gespreide verantwoordelijkheid’ mag dan ook niet, zoals soms in de liberale traditie, worden vereenzelvigd met een beperkte, egocentrische behartiging van het eigen belang. Dit in de rotsvaste overtuiging dat de toekomst niet de uitkomst is van eigenbelang, concurrentie, belangentegenstelling, maar van samenwerking, betrokkenheid, zorg en verantwoord beheer van wat ons is toevertrouwd.

Jan Jacob van Dijk geeft aan dat solidariteit noodzakelijk is om de samenhang binnen een gemeenschap te waarborgen. Hij constateert dat de opdracht tot

6 | Lans Bovenberg en Herman Wijffels, ‘Diagnose, vernieuwing en hoop voor een cultuur in crisis’. In: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *Voorbij de crisis*, Amsterdam: Boom, Christen Democratische Verkenningen, winter 2009.

solidariteit is verschoven van burgers en hun maatschappelijke organisaties naar de overheid. Uiteraard moet de overheid uit het oogpunt van gerechtigheid zorg dragen voor een goed vangnet voor kwetsbare groepen. Het daartoe beperken zou echter een enorme verarming betekenen. Solidariteit moet niet alleen georganiseerd worden door publieke structuren die als anoniem worden ervaren, maar zou vooral moeten ontstaan als een zaak van sociale menselijke verhoudingen. Meedoen in de samenleving en zoveel mogelijk je persoonlijke verantwoordelijkheid dragen is heilzaam voor jezelf en anderen en dat moet het uitgangspunt zijn van solidariteit. Het is essentieel dat de mensen daartoe in hun kracht worden gezet.

Ook rentmeesterschap in al haar facetten is een dragend principe van de christendemocratie, toch is het, zo constateert Peter van Wijmen, moeilijk om ideaal en praktijk – zeker als het gaat om ecologisch en sociaal rentmeesterschap – met elkaar in evenwicht te brengen. In een politiek die vooral geïnteresseerd lijkt te zijn in de korte termijn en de krantenkoppen van de volgende dag, lijkt rentmeesterschap het kind van de rekening te worden⁷. Maar juist als het gaat om rentmeesterschap is het voor ons als christendemocraten van groot belang om de werkelijkheid van alledag niet te laten prevaleren en de waarden meer voorop te zetten, ook omdat natuur en landschap bij uitstek gemeenschapswaarden zijn. Lonkend is het perspectief waarin gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap elkaar versterken. Wie zijn ogen de kost geeft, ziet tal van inspirerende voorbeelden. Sinds het mogelijk is om onderscheid te maken tussen goed en fout hout, tussen ‘biologisch’, ‘fair trade’ en ‘gewoon’ voedsel, tussen groene en grijze stroom, wordt het voor individuele burgers mogelijk om hun verantwoordelijkheid te nemen en voor ondernemers om duurzaam te innoveren. De overheid kan dit bevorderen door meer ruimte te creëren voor burgers en hun initiatieven.

Sophie van Bijsterveld roept op tot meer bescheidenheid en oplossingsgerichtheid bij de notie van publieke gerechtigheid. Volgens haar heeft de overheid het wantrouwen in samenwerkingsrelaties te vaak in de hand gewerkt door niet tussen maar boven de mensen te gaan staan. In een christendemocratische visie op publieke gerechtigheid heeft de overheid nog een andere rol. De overheid moet regels en wetten handhaven. Geconfronteerd met het verlies van vertrouwen in de belangrijkste instituties van de samenleving, tot aan het koningshuis en de rechterlijke macht toe, zien we dat de legitimiteit daarvan ook onder druk komt te staan. De christendemocratie moet echter pal staan voor de instituties van de rechtstaat. Knagen daaraan - wat vaak wordt ingegeven door populistische motieven - betekent knagen aan de wortels van het vredig samenleven. Dit vraagt, zoals Sophie van Bijsterveld dat in haar essay over publieke gerechtigheid stelt, eveneens een zelfverzekerde en betrouwbare overheid.

Mensen en hun gemeenschappen weer in hun kracht zetten, dat vormt zonder enige twijfel de rode draad tussen de essays. De afgelopen jaren is de participatie

7 | Zie in dit verband ook Kees van der Kooij, ‘Politici schuwen het grote verhaal’ in: Trouw, februari 2011, p. 76

van burgers in maatschappelijke organisaties en het publieke domein afgenomen. In veel situaties voelt het individu zich alleen tegenover de machtige staat en vreemd in een anonieme markt. Er moet veel gebeuren. En dat kan ook. We hebben in het verleden voor grotere uitdagingen gestaan. Maar dan moeten we het als burger hebben over wat we willen, wat er gedaan moet worden en wat daarvoor nodig is, niet over wat we niet willen, wat niet kan of wat anderen eerst allemaal moeten doen. In het verleden kwamen we uit vergelijkbare problemen, door tijdig te beslissen en de schouders eronder te zetten door samen een school op te bouwen en door een buurt leefbaar te maken. De oplossing van de vragen en problemen waar we voor staan, vergt politieke wil en bereidheid om tot oplossingen te komen. Mensen die participeren, ondernemers die innoveren, leraren die kinderen vormen, een kind dat zijn ouders opzoekt in een verpleeghuis en een bescheiden én zelfverzekerde overheid die doet wat hij moet doen. Dan zijn we bij de kern van wat de christendemocratie bindt. Niet de overheid of de markt, maar mensen en hun verbanden vormen de kracht van die samenleving.

2 | Gespreide verantwoor- delijkheid: ruim baan voor bevlogenheid en kleinschaligheid

Gespreide verantwoordelijkheid: ruim baan voor bevlogenheid en kleinschaligheid

door Govert Buijs

Het uitgangspunt ‘gespreide verantwoordelijkheid’ is brandend actueel. Denk als voorbeeld aan de T-Mobile-actie van Youp van 't Hek. De cabaretier kwam in actie nadat zijn zoon vanwege een probleem met zijn mobieltje terecht kwam in een bureaucratisch woud van verwijzingen en doorverwijzingen, dat zelfs de verbeeldingskracht van een Kafka te boven zou zijn gegaan. En dat nog wel in de marktsector die zogenaamd efficiënt en klantgericht is. De sympathie die zijn actie ocriep, is een manifestatie van een wijdverspreid probleem. Al een aantal jaren geven volgens het Sociaal Cultureel Planbureau Nederlanders desgevraagd aan dat zij over het algemeen gelukkig zijn in hun persoonlijke leven, maar tegelijk nogal somber gestemd over de samenleving.⁸ Dat heeft voor een groot deel precies hiermee te maken: mensen hebben vaak, al te vaak, het gevoel overgeleverd te zijn aan anonieme structuren, aan instanties en aan ontwikkelingen waar ze geen grip op hebben (‘losing control’ zeggen Engelstalige sociologen). En dat terwijl nooit eerder je zo sterk van alle kanten krijgt toegeroepen dat het net andersom is: als kiezer kies je toch zelf je partij, als beller kies je toch zelf je eigen telefoonmaatschappij, als zorgbehoevende kies je toch je eigen ziekenhuis, als inwoner toch je eigen buurt? In de praktijk werkt het echter heel anders. Vaak wil je helemaal niet kiezen voor een andere telefoonmaatschappij, voor een ander ziekenhuis, voor een andere buurt, voor een andere partij – van de regen in de drup - maar wil je gewoon dat de instantie waar je mee te maken hebt, goed werk levert en zich betrokken toont bij jouw vragen en problemen. En zo niet, dat je dan in elk geval de mogelijkheid hebt om het, eventueel samen met anderen, zelf anders te doen, zonder overgeleverd te zijn aan allerlei logge structuren. Dat is waar ‘gespreide verantwoordelijkheid’ over gaat. Daarmee hebben we een in de kern revolutionair uitgangspunt te pakken.

1. Eerste kennismaking: een driedubbel appèl

‘Gespreide verantwoordelijkheid’ is een ietwat deftige term voor het simpele inzicht dat het bij een klus eigenlijk altijd verstandig is om zoveel mogelijk verschillende talenten in te schakelen. Dat is verstandiger dan wanneer één persoon of één instantie de dienst uitmaakt en wel even zegt hoe het moet. ‘Ieder talent telt’ is daarom ook een korte samenvatting van dit beginsel. Maar ook ‘kijk uit voor samengebalde macht’. En: ‘neem zelf initiatief’, ‘kom uit je luie stoel’, ‘de samenleving maak je

8 | Zie SCP, *Sociale staat van Nederland 2007*, Den Haag, 2007, p. 12. Maar het beeld is al gedurende een aantal jaren in diverse onderzoeken zichtbaar, zo in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Begin 2008 gaf daarin tweederde van de ondervraagden aan dat ‘het met Nederland meer de verkeerde kant dan de goede kant opgaat’. Tegelijk beschouwde 82 procent zichzelf als een gelukkig mens.

zelf'. Is er iets wat niet goed loopt in je werk, in je buurt, in de politiek, of waar dan ook? Mobiliseer je zelf, mobiliseer anderen en doe er wat aan. Wacht niet, wacht zeker niet op de overheid.

'Gespreide verantwoordelijkheid' houdt daarom ten eerste in dat je als burger niet langer verantwoordigd roept 'waarom doen "ze" hier niets aan?' maar in plaats daarvan vraagt 'wat kan ik hieraan doen?'. Om het te zeggen met de beroemde woorden van de Amerikaanse president Kennedy: 'Don't ask what your country can do for you, but what you can do for your country'. En voor 'country' kan ook ingevuld worden: je buurt, je familie, de voetbalclub, het verpleeghuis in de stad, de school van je kinderen. 'Gespreide verantwoordelijkheid' is dus allereerst een appèl op mensen om in beweging te komen – voor zichzelf en voor elkaar.

'Gespreide verantwoordelijkheid' is tegelijk ook, ten tweede, een dringend appèl op de overheid - staat, provincie, gemeente of deelgemeente - om ruimte te geven aan mensen en groepen mensen, aan organisaties en instellingen die zo in beweging komen, ruimte aan bevlogen maatschappelijke vernieuwers, in de zorg, in buurten, in de sport, in het onderwijs.

Dit beginsel kan, ten derde, ook een appèl zijn op managers in de profit- of de non-profitsector om ruimte te geven aan mensen die het eigenlijke werk doen, de werkvloer. Dat betekent direct ook: organiseer het werk, een buurt, een school zo dat mensen, hun ideeën en hun bezieling er ook daadwerkelijk toe doen. Maak met elkaar als organisatie je verantwoordelijkheid waar.

Waarom dit driedubbele appèl? In elke organisatie dooft na enige tijd het oorspronkelijke elan. De routine en de 'stroomlijning van de processen' nemen een aanvang, de inspiratie van het begin wordt gevat in meetbare 'targets'. Op zich is daar weinig mis mee, maar vroeger of later komt er wel een kritisch omslagpunt, waarna de processen belangrijker zijn geworden dan de oorspronkelijke doelstelling die men voor concrete mensen – demente ouderen, woningzoekenden met laag inkomen – wilde realiseren. Mensen worden weggeschoven. Dat is het moment waarop bevlogen maatschappelijke vernieuwers broodnodig zijn, die opnieuw de blik richten op de mensen waar het om gaat. Helaas worden dit soort nieuwe initiatieven vervolgens vanwege allerlei samengeklonterde belangen ook zwaar tegengewerkt. Dat moet veranderen!

Gespreide verantwoordelijkheid betekent daarom: ruimte voor bevlogen maatschappelijke vernieuwers, voor wie de menselijke maat leidend is. Zij kijken kritisch en creatief naar allerlei zogenaamde 'schaalvergrotingsprocessen' die vanuit organisatorisch oogpunt efficiënt lijken, maar vanuit menselijk oogpunt vaak desastreuus uitpakken. 'Gespreide verantwoordelijkheid' houdt in dat er in en voor de samenleving veel gewonnen zou zijn als politici, bestuurders en managers niet langer primair denken en spreken in frases als 'proces-optimalisatie', 'onontkoombare schaalvergroting', 'benchmarking', 'targets' en 'dossiers' maar de basale vraag stellen: welke problemen hebben de mensen waar we voor en door zijn opgericht en hoe kunnen we deze mensen zo goed mogelijk bijstaan in het omgaan met die problemen? Zowel

burgers als veel van oorsprong ‘maatschappelijke organisaties’ zijn toe aan een mentaliteitsverandering. Waarom?

2. Kleine samenlevingsanalyse

De sombere gevoelens over de samenleving, die het SCP steeds weer boven tafel haalt, kan men, met een beroemde term van Marx, duiden als ‘vervreemding’. Vervreemding betekent letterlijk dat vreemden de controle overnemen en dat je zelf dus, als mens en als burger, de controle en daarmee de betrokkenheid verliest. Die vervreemding neemt heel verschillende gestalten aan.

Er is *institutionele vervreemding*, waar Youp van 't Hek de vinger bij legde. Je bent overgeleverd aan grootschalige organisaties, banken, verzekeringorganisaties, telecommunicatie- en internetbedrijven. Je kunt niet zonder hen, maar kennelijk kunnen zij wel zonder jou, zolang je maar wel de maandelijkse bankafschrijving naar hun rekeningnummer laat doorgaan. Daarnaast is er binnen veel organisaties *leiderschapsvervreemding*. Zowel in de profit als in de non-profit sector, heeft zich de laatste jaren een type management gemanifesteerd dat weinig inhoudelijke binding leek te hebben met de intrinsieke doelstellingen van de organisatie, met datgene waar het in dat bedrijf, of in die zorg- of onderwijsinstelling eigenlijk om gaat, de echte ‘toegevoegde waarde’. In plaats daarvan was men puur gericht op kwantitatief-financiële, korte termijn efficiency. Er werd een controleapparaat opgetuigd voor de werknemers, de professionals op de werkvloer. Tegelijk zorgde men er wel voor dat men zelf flink uit de ruif mee at door middel van bonussen, riant kantoren, ruimhartige declaraties, luxe lease-auto's en – als het dan toch mis ging – een vorstelijke gouden handdruk. Een derde vorm van vervreemding heeft betrekking op *verruwing in de eigen leefomgeving*, de buurt waar men woont, de bus waar men in stapt, het voetbalveld waar je langs de kant staat. Dat je in de publieke ruimte mensen tegenkomt die je niet direct zelf als huisvrienden zou uitkiezen, weet iedereen. Maar betekent dit dat men hufferig met elkaar om moet gaan?⁹

Daarnaast is er ook sprake van vervreemding die samenhangt met *globalisering* (bijvoorbeeld de verschuiving van veel economische activiteit naar China en India; de wereldwijde grondstoffen- en milieuproblematiek) en *politieke vervreemding*, de kloof tussen burger en politiek.

De kern van deze meervoudige vervreemding is steeds dat het gaat om mensen die zich als klein individu voelen staan tegenover grote structuren en grote (f)actoren en daarin dus niet ervaren dat hun belang onderdeel is van een groter gemeenschappelijk belang.

9 | Bas van Stokkom, *Wat een huffer! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke ver-
ruwing*, Amsterdam: Boom, 2010.

3. Nadere kennismaking: ‘participerende verantwoordelijkheid’

Tegen deze achtergrond blijkt het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid een verrassende actualiteit te hebben. Had de politiek, had de samenleving, had ook het fameuze ‘middenveld’ dit beginsel in de achterliggende decennia maar beter op het netvlies gehad, verzucht je onwillekeurig. Wat is juist nu de zin van dit beginsel? Die is niet zo heel anders als de zin van elk beginsel, elk uitgangspunt: het functioneert als een diagnose-instrument en geeft ook hints voor een mogelijke therapie.

Welke diagnose krijgen we als we het beginsel ‘gespreide verantwoordelijkheid’ als een röntgenapparaat op de zojuist geschetste problemen zetten? Het helderst wordt dat als we de tegenovergestelde mogelijkheden in kaart brengen. Tegenover ‘gespreid’ of wellicht beter ‘gediversifieerd’, staat ‘samengeklikt’. Tegenover ‘verantwoordelijkheid’ staat ‘afschuiven’, ‘niet thuis geven’, ‘doen alsof je neus bloedt’. Als we deze twee maal twee mogelijkheden combineren ontstaan er vier opties: *samengeklikte verantwoordelijkheid*, *samengeklikt afschuiven*, *gespreid afschuiven* en *gespreide verantwoordelijkheid*.

Verantwoordelijkheid	Afschuiven	Oppakken
Samenkliken	Samengeklikt afschuiven	Samengeklikte verantwoordelijkheid
Diversifiëren	Gespreid afschuiven	Gespreide verantwoordelijkheid

a. ‘*samengeklikte verantwoordelijkheid*’. Hiervan is sprake als één machtscentrum, bijvoorbeeld de staat in de samenleving of het bestuur in een organisatie, alles naar zich toe trekt en vervolgens alles wil controleren. Het resultaat hiervan is steeds dat creativiteit en initiatief worden gedood en mensen passief en cynisch worden. In het beste geval worden mensen nog creatief in het ontduiken van de controle en het organiseren van informele netwerken. In zijn extreme vorm spreken we dan van een totalitaire staat. Maar ook in de naoorlogse verzorgingsstaten, die men zeker niet met dat label ‘totalitair’ kan aanduiden, is een vergaande ‘verstatelijking’ eveneens een indringend probleem gebleken.

In de achterliggende decennia heeft zich echter een nieuwe vorm hiervan voorgedaan in veel grootschalige organisaties zowel in de profit- als de non-profit sfeer. Voorbeelden hiervan: grote organisaties met een dominante top en heel weinig verantwoordelijkheid op de werkvloer. Kom je een medewerker van zo’n organisatie tegen dan blijkt deze geen enkele bevoegdheid te hebben en alleen maar een protocol voor te kunnen/mogen lezen. We zijn daarmee van de regen in de drup gekomen. Van de verstatelijkte vorm van ‘samengeklikte verantwoordelijkheid’ zijn we in (te) veel gevallen terecht gekomen in bureaucratische vormen, in de markt en in veel maatschappelijke organisaties.

b. *'samengeklikt afschuiven'*: hiervan is sprake als een machtscentrum zichzelf presenteert als buitengewoon belangrijk, machtig zelfs, maar tegelijk zich nauwelijks aanspreekbaar toont op gemaakte keuzes of op gekozen waarden, omdat elke beslissing gerechtvaardigd wordt in termen van 'we zijn genoodzaakt om...'. De Nederlandse christendemocratische (*avant-la-lettre*) staatsman Groen van Prinsterer had hier in de negentiende eeuw al een scherpe typering voor. Luther sprak ooit, aldus Groen, 'Ik kan niet anders', tegenwoordig zegt men veel liever 'het kan niet anders'. We zien veel bestuurders in de politiek en in maatschappelijke organisaties die geen enkel beeld hebben (of dat althans heel goed geheim houden) van waar men met de samenleving naar toe wil of wat men eigenlijk met de organisatie wil bereiken, maar die bijna dociel het vermeende dictaat van de omstandigheden of van de regelgeving volgen. Vernieuwing, creativiteit, eigen visie en idealen worden effectief gesmoord, bij zichzelf, bij anderen in de organisatie, in de samenleving. Het is de curieuze combinatie van zichzelf erg breed maken in de media, in de 'pomp and circumstance' van kantoren en auto's, en tegelijk bijna ostentatief machteloosheid ten toon spreiden, die één van de belangrijkste aanjagende factoren is van het cynisme jegens politici of managers.

c. *'gespreid afschuiven'*: hiervan is sprake als in een samenleving met vele actoren (staat, maatschappelijke organisaties, marktpartijen, individuele burgers) iedereen doet of zijn neus bloedt en niemand verantwoordelijkheid neemt voor de publieke zaak of voor publieke goederen. Een andere vorm hiervan is dat mensen de publieke ruimte en publieke voorzieningen louter zien als verlengstuk of instrument van hun eigen belang, hun eigen welbevinden. Het is het fenomeen van de 'calculerende burger'. Het meest schrijnende voorbeeld van deze mentaliteit is wellicht het uit de klauwen lopen van de ooit zo goed bedoelde WAO in de jaren '70 en '80. Werkgevers, werknemers en artsen werkten hier soepel samen om kleine en grotere problemen over de heg te gooien: de WAO ruimt het wel op. Het gevolg was een sociale misstand van nauwelijks te bevatten omvang: meer dan een miljoen mensen stonden werkloos aan de kant, om grotendeels futiele redenen (waardoor juist de echte arbeidsongeschikten het gelag dreigden te moeten betalen). Bij gespreid afschuiven doemt de paradox van 'private wealth, public poverty' op.

d. *'gespreide verantwoordelijkheid'*: hiervan is sprake wanneer burgers in de samenleving, werknemers in een organisatie, of bewoners in een buurt hun eigen belang verbinden met en aan bredere belangen, aan een gedeeld goed én wanneer ze daar ook door de organisatorische structuren en de gedeelde cultuur toe uitgenodigd worden. Van gespreide verantwoordelijkheid is in de politieke sfeer sprake wanneer de overheid niet alles zelf probeert te doen maar ruimte geeft aan maatschappelijke organisaties en initiatieven van betrokken burgers. De kennis en de betrokkenheid die aanwezig is bij mensen als het gaat om de directe zorg voor hun kinderen, hun naasten, hun eigen leefomgeving kan nooit door een overheid geëvenaard worden.

Daarom is het van groot belang juist daar ruimte te geven en hooguit aanvullend op te treden (zie ook het essay over ‘publieke gerechtigheid’).

Zo gezien is ‘gespreide verantwoordelijkheid’ een zaak van het actief inschakelen van partners, die men actief en substantieel laat participeren in beslissingen en activiteiten die er echt toe doen. Denk aan een woningcorporatie die niet een groot renovatieplan voor een wijk uitdenkt en dan nog even een inspraakavond organiseert, maar die het daadwerkelijk aandurft van meet af aan met de wijkbewoners de plannen te maken – en ziedaar, de slecht bezochte, ruzieachtige inspraakavond is plots een drukbezocht begin van een spannend, open, gezamenlijk constructieproces.

Tegen deze achtergrond is het aan te bevelen het beginsel ‘gespreide verantwoordelijkheid’ veel actiever te formuleren. Het woord ‘spreiden’ riekt nog te veel naar een centrale instantie, die dan ‘spreidt’. Alsof het de overheid zou toekomen om in de samenleving verantwoordelijkheden ‘uit te delen’, als was ze een gaarkeuken. Nee, het gaat om vrijheid die mensen sowieso hebben om allerlei initiatieven voor en met elkaar te ondernemen, en die de overheid primair moet respecteren, koesteren, eventueel stimuleren en faciliteren (indien nodig). Graag zou ik daarom voorstellen voortaan over ‘participerende verantwoordelijkheid’ te spreken: het gaat om mensen die actief participeren in de samenleving. Dat is een wezenlijk andere houding dan zich fatalistisch beklagen over ‘het gaat minder met Nederland, maar zelf ben ik gelukkig’. De overheid kan door een open houding mensen daadwerkelijk het besef geven dat die participatie loont.

4. Eerbiedwaardige voorgangers en dito tegenstanders

Het idee van participerende verantwoordelijkheid heeft binnen de christendemocratie eerbiedwaardige voorgangers. De oudste binnen de Nederlandse traditie van christelijk-politiek en christelijk-sociaal denken is afkomstig van Abraham Kuyper (1837-1920) en is genoemd naar de titel van de rede waarmee hij in 1880 de Vrije Universiteit in Amsterdam opende: ‘Sovereiniteit in eigen kring’. Een samenleving, aldus Kuyper, bestaat uit sferen – de privésfeer, de economische sfeer, de sfeer van wetenschap, een sociale sfeer, de sfeer van het kerkelijk leven enzovoort – die als tandwielen in elkaar grijpen. Die kringen hebben elk hun eigen, door God verleende soevereiniteit. Daarnaast is er de sfeer van de staat, die de taak heeft het grensverkeer tussen de verschillende sferen goed te begeleiden, zodat niet de ene kring de andere vermaakt. Want er is het voortdurende gevaar dat ‘de ééne kring den naastliggende inbuige; aldus een rad horten doe; tand na tand stuk wringe; en dusdoende de gang store van het geheel.’¹⁰ Gemakkelijk kan bijvoorbeeld de economische sfeer andere sferen gaan overheersen, bijvoorbeeld het sociale leven. Daartegen heeft

10 | Abraham Kuyper, *Soevereiniteit in eigen kring*, Amsterdam: J.H. Kruyt, 1880, p.12. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit

de staat te waken. De staat heeft zo dus de rol van een scheidsrechter, maar is zelf niet een bepalende speler, laat staan de coach van de samenleving. De samenleving wordt gemaakt door de mensen in die verschillende sferen. 'Soevereiniteit in eigen kring' betekent dus in genen dele dat mensen binnen hun eigen zuiltje lekker afgesloten hun eigen ding doen, maar dat men (1) waarborgt dat noch de staat, noch de economie, noch de kerk elkaar of andere levensterreinen binnendringen om er de lakens uit te delen en (2) dat men ook binnen al die sferen voortdurend een actief debat voert over de eigenheid, de zin, de bezieling van deze betreffende sfeer. Daarbij zullen ongetwijfeld ook levensbeschouwelijke verschillen zichtbaar worden. Zorg voor zwakken bijvoorbeeld is voor iemand met een darwinistisch denkkader nu eenmaal iets heel anders dan voor iemand met een christelijk denkkader. Ten laatste is de gedachte dat (3) elke sfeer ook publiekelijk, zeg maar ten overstaan van alle andere sferen, verantwoording aflegt over wat men daarbinnen als normatief laat gelden, wat men aan het doen is. Een betere benaming zou daarom zijn 'verantwoordelijkheid in eigen kring' of 'verantwoordelijkheid in eigen sector'.

In rooms-katholieke kring is onder inspiratie van enkele pauselijke encyclieken, *Rerum Novarum* (1891) en met name *Quadragesimo Anno* (1931), een vergelijkbaar beginsel ontwikkeld, met een iets ander accent, het subsidiariteitsbeginsel.

'Wat de enkelingen op eigen initiatief en door eigen kracht kunnen verwezenlijken, mag hun niet ontnomen en de gemeenschap opgedragen worden. Evenzo is het niet minder onrechtvaardig en daarbij nadelig, ja noodlottig voor de goede orde, wat door een kleinere en ondergeschikte gemeenschap gedaan en tot stand gebracht kan worden, naar een grotere en hogere gemeenschap te verwijzen.' (QA, par. 79).

Deze formulering uit 1931, die men nog steeds als toonaangevend letterlijk aan kan treffen in het veel recentere (2004) *Compendium van de Sociale Leer* (par. 186)¹¹ heeft als kerngedachte dat de staat zich in principe afzijdig houdt en ruimte geeft aan allerlei maatschappelijke initiatieven maar wel waakt over het algemeen welzijn en kijkt of de lagere gemeenschappen daar aan bijdragen of daar in elk geval niet mee in strijd komen. Daar waar op een lager niveau scheefgroei ontstaat die het algemeen welzijn bedreigt, én dit niet op een 'intermediair' niveau verder kan worden opgelost, komt de staat in beeld om (in principe tijdelijk) ter 'subsidie', oftewel te hulp te komen. Opvallend (maar niet geheel toevallig) is dat in het *Compendium* het hoofdstuk over 'subsidiariteit' direct gevolgd wordt door een hoofdstuk over 'participatie': het meedoen van mensen op alle niveaus is de zin van de subsidiariteit!

Met deze beginselen die bij elkaar zijn gekomen in het beginsel van 'gespreide verantwoordelijkheid' of 'participerende verantwoordelijkheid' maakt het christen-democratische denken een markant verschil met zowel liberalisme en socialisme, als met wat we tegenwoordig vaak 'populisme' noemen.

11 | Pauselijke Raad voor Rechtvaardigheid en Vrede, *Compendium van de sociale leer van de Kerk*, Brussel: Licap, 2007.

Voor liberalen bestaat de samenleving uit individuen die ieder hun eigen belangen nastreven. Dat mensen sowieso in allerlei sociale verbanden leven en vaak ook allerlei gedeelde belangen nastreven en daarom ook allerlei nieuwe verbanden en organisaties vormen (wat men heden ten dage vaak *civil society* noemt), staat niet op het liberale netvlies. Het liberalisme kan daarom de huidige vervreemding ook niet echt begrijpen.

Het socialisme is tot op heden erg blijven steken in overheidsdenken, waarbij de enige vorm waarin solidariteit en verbetering van de leefwereld van mensen kan plaatsvinden die is van een nieuwe ambtelijke dienst of wettelijke regeling. Hiermee wordt vaak de vervreemding eerder aangejaagd in plaats van verzacht! Mensen worden zo gemakkelijk in een blijvende afhankelijkheidspositie gedrukt tegenover machtige bureaucratische instanties. Ook op het socialistische netvlies ontbreekt derhalve de *civil society*.

Het 'populisme' heeft intuïtief een scherp gevoel voor de vervreemding, maar vervalt in een bozige klaagcultuur, in plaats van mensen in hun kracht te zetten en handen en voeten te geven aan het driedubbele appèl, waarmee deze bijdrage begon: op de burger zelf ('vooruit, kom uit je luie stoel!'), op de overheid ('vooruit, regel niet alles dicht, maar heb vertrouwen in mensen') én op grootschalige organisaties ('vooruit, richt je op de mensen waarvoor je het doet').

Het christendemocratische participatie-denken is in dit opzicht aanzienlijk rijker dan dat van elk van deze politieke opposanten.

5. Een dieper brongebied: voor God ieder gelijk

Het brongebied van het beginsel van participerende verantwoordelijkheid is veel vroeger aan te wijzen dan de zojuist weergegeven laat-negentiende/vroeg-twintigste-eeuwse beginselen doen vermoeden.

Machthebbers hebben van oudsher de neiging gehad 'top down' te denken. Vaak dachten koningen en keizers van zichzelf dat ze goddelijk waren of ten minste een bijzondere band met God of goden hadden. En dus dienden 'onderdanen' naar hen te luisteren en schikte men zichzelf vaak zelfs absolute macht toe. Denk aan de farao's in Egypte, denk aan het 'Hemels Mandaat' waarop de Chinese keizerlijke dynastieën zich beriepen, denk aan de Romeinse keizers, waarvan we opnieuw uit de Bijbelse verhalen Augustus wel kennen, die zich liet aanspreken als *divus Augustus*, goddelijke Augustus. Met de komst van het christelijk geloof gebeurt er echter iets raars. De hoogste koning is nu een timmermanszoon, geboren in een stal, gestorven aan een kruis. Het is nauwelijks voorstelbaar wat dit betekent voor het omgaan met dat begrip 'hoogste macht'. Als de hoogste een timmermanszoon is, dan betekent dit dat het hele onderscheid tussen hoog en laag wegvalt. Ieder is principieel gelijk! Ieder mens is in principe kind van God. En dat hebben gewone mensen in de christelijke traditie vaak maar al te goed begrepen. Het mooiste voorbeeld vind ik de

opstand van Engelse boeren in 1381, die London binnentrekken met de leus: 'Wij zijn geschapen naar het beeld van Christus, maar we worden behandeld als beesten!'

Dit voorbeeld geeft direct al aan dat er kennelijk steeds, ondanks de revolutionaire boodschap van het christelijk geloof, weer machthebbers opstaan, ook in het 'christelijke' Europa, die willen regeren ten koste van bepaalde groepen in de samenleving en die de macht zien als verlengstuk van hun private wensen – *old habits die hard*. Het christelijk geloof geeft hiertegenover revolutionair dynamiet. Dit betekent niet de afschaffing van alle machtsverhoudingen, maar wel een kwalitatieve hervorming van wat macht eigenlijk moet zijn: dienend leiderschap!

Hoe kan men die idee van gelijkheid van mensen echter concreet politiek vormgeven? En hoe kan men macht in toom houden? Dat is in feite het grote experiment dat begint in enkele gebieden waar er niet een sterk centraal gezag was, eerst in Noord Italië maar vervolgens vooral in Noordwest-Europa. Hier ging men in de Middeleeuwen een heel nieuwe leefvorm ontwikkelen, die men *communes* noemde. Het is de oorsprong van onze steden. De kern van zo'n commune, zo'n stadsgemeenschap, was de wederzijdse gelofte tussen burgers elkaar als vrije, gelijke mensen te behandelen en met elkaar solidair te zijn – vrijheid, gelijkheid en broederschap. In de steden was men in principe gezamenlijk verantwoordelijk voor elkaar en voor het geheel. De meest gebruikte vorm om aan die gezamenlijke verantwoordelijkheid vorm te geven was de *associatio*, een vereniging. Het wemelde in de steden van verenigingen: een verdedigingsvereniging, de schutterij, allerlei beroepsverenigingen, de gilden, allerlei zorgverenigingen, die weeshuizen en huizen voor ouden van dagen onderhielden, verenigingen van ongetrouwde of verweduwde dames (de Begijnen), enzovoorts. Op deze wijze werd in Noordwest-Europa een sociaalmorele infrastructuur opgebouwd die men de burgerlijke cultuur kan noemen. En de kern van deze infrastructuur, van de hierdoor gekweekte mentaliteit, het hierdoor ontwikkelde ethos, was precies dat men eerder 'Genossenschaftlich' dan 'Herrschaftlich'¹² dacht, eerder in termen van gelijkheid dan in termen van hiërarchie, eerder in termen van 'gespreide verantwoordelijkheid' dan in termen van centrale macht, eerder in termen van participatie dan in termen van passiviteit, eerder in termen van publieke verantwoordelijkheid dan in termen van afschuiven. Steeds weer nieuwe groepen konden in de loop van de tijd, op basis van de uitgangspunten van de burgerlijke cultuur toegang vragen tot die cultuur (emancipatie zijn we dat gaan noemen).

Concluderend: de participerende verantwoordelijkheid heeft een oud, in de kern spiritueel brongebied – de ervaring dat voor de God die in Christus onder ons mensen heeft gewoond ieder mens gelijk is - en is langs deze lijn diep verankerd geraakt in onze westerse sociaalmorele infrastructuur. Het is een blijvende opdracht, een blijvend appèl dat uit onze eigen geschiedenis op ons afkomt.

12 | Termen van de 19e eeuwse Duitse rechtshistoricus Von Gierke.

6. Hand in eigen boezem

Steeds opnieuw, generatie op generatie, moet men daarom de vraag stellen hoe men dan vorm geeft aan die participerende verantwoordelijkheid. Wie moet wat doen en hoe? Om die vraag te beantwoorden is het behulpzaam nog iets breder te schetsen hoe het debat sinds de negentiende eeuw vorm heeft gekregen.

Al sinds de 19e eeuw wordt de discussie over de verdeling van verantwoordelijkheid in de samenleving doorgaans gevoerd in termen van markt versus staat, met als ideologische tegenhangers het al genoemde liberalisme (verdedigers van de vrije markt) versus het eveneens al genoemde socialisme (verdediging van een bepalende rol van de staat). Het christendemocratisch denken of christelijk-sociaal denken wordt hier dan vaak neergezet als een soort 'derde weg', die naast een enigszins pragmatisch werkbare mix van markt en staat, vooral nadruk legt op het belang van allerlei niet-staatelijke verbanden: gezin, school, kerk, het verenigingsleven, onderlinge verzekerings- en woningbouwcorporaties. Daarvoor is ergens in de jaren '50 in Nederland de term 'maatschappelijk middenveld' bedacht, terwijl de laatste jaren in internationaal verband de term 'civil society' wordt gebruikt. Christendemocraten zijn in dit plaatje de kampioen van de civil society. Het geeft een overzichtelijk beeld: staat – socialisten, markt – liberalen, civil society – christendemocraten. De Nederlandse verzorgingsstaat kon men zien als het precieze compromis tussen deze drie stromingen: een vrije markt, met een forse correctie van een zwaar opgetuigde overheid, maar vormgegeven door middel van allerlei samenwerkingsarrangementen met maatschappelijke organisaties.

Op grond hiervan zagen we in de achterliggende decennia een CDA, dat probeerde op goede voet te staan met de vertegenwoordigers van het middenveld, onderwijsorganisaties, zorgorganisaties, (christelijke) vakbeweging, mediaorganisaties, sportorganisaties enzovoort. In de gedachtevorming hieromtrent sloop regelmatig her en der een warme, romantische toon: wat is het toch mooi als mensen zelf spontaan in organisatorisch verband voor elkaar opkomen. Christendemocratisch denken werd zo veel als 'warme gevoelens koesteren voor het middenveld'. Toen de verzorgingsstaat eind jaren '70 in zwaar weer kwam, financieel, bestuurlijk en uiteindelijk ook ideologisch, wees het CDA de weg. De beleidsrichting werd 'eerherstel voor de samenleving', dat is, voor de maatschappelijke organisaties, *van verzorgingsstaat naar verzorgingssamenleving*. De overheid treedt terug, de samenleving kruipt weer uit haar schulp en herneemt haar oude verantwoordelijkheden, zo was de gedachte. Het middenveld herleeft.

Het plaatje zoals dat dan in de jaren '90 van de vorige eeuw ontstaat, heeft iets van een ideologische zegetocht. Gedesillusioniseerd door wat de Duitse filosoof Habermas noemde de negentiende-eeuwse 'utopie van de markt' én door de twintigste-eeuwse 'utopie van de staat' komen we op weg naar de eenentwintigste eeuw uit bij het primaat van de samenleving. Precies wat de christendemocratie altijd al had gezegd.

Achteraf moeten we zeggen dat deze agenda, hoe aantrekkelijk ook, om ten minste drie redenen toch te naïef is geweest. Zij hield ten eerste geen rekening met het feit dat de samenleving waaraan men het primaat hergaf, niet meer de samenleving was die men eerder van dat primaat had beroofd. De maatschappelijke organisaties waren inmiddels, vooral door overheidsbeleid, tot grote semi-overheid organisaties geworden met weinig verworteling in de samenleving.

Bovendien was, ten tweede, de gemiddelde burger inmiddels behoorlijk ontevreden om het middel van de maatschappelijke organisatie te zien als een middel dat ten dienste staat om een bepaald maatschappelijk doel te realiseren. Jaarvergaderingen werden niet meer bezocht, lidmaatschap werd primair giraal, verenigingen werden op grote schaal stichtingen (onderwijs, woningcorporaties). Als de burger iets wil, is het veel handiger om, indien goed bij kas, het zelf te kopen, en, indien niet goed bij kas, actie te voeren om een nieuwe subsidie af te dwingen. En als er geen subsidie is, kan men altijd nog op internet zijn hart luchten over 'de zakkenvullende elite.' Het dilemma is voor veel burgers versmald tot of geld krijgen van de overheid of een partijtje schelden.

Ten derde hield de 'terug naar de samenleving'-agenda geen rekening met het gegeven dat vervreemdende, verantwoordelijkheid uithollende, dehumaniserende processen zich niet alleen voordoen in de markt (19e eeuw) en in de staat (20e eeuw), maar zich evenzeer kunnen voordoen in organisaties die men oorspronkelijk of formeel als 'maatschappelijke organisaties' aan kan duiden. Het meest schrijnende voorbeeld vormen wellicht de banken, vaak begonnen als onderlinge leenbanken van groepen burgers, een typisch 'civil society'-initiatief. In de afgelopen decennia is men zichzelf echter gaan beschouwen als commerciële organisatie en gingen bovendien alle aandacht richten op de aandeelhouderswaarde, ten koste van de dienst aan wat inmiddels ook al 'klanten' waren gaan heten. Inmiddels bestaat het middenveld niet alleen meer uit burgerinitiatieven, maar voor een belangrijk deel uit Grootschalige Organisatorische Kliek Structuren (GOKS), die verknoopt zijn met de overheid en zich soms een beetje markt-achtig voordoen. Het is de vraag of het CDA, juist door zijn banden met veel vertegenwoordigers van het middenveld, niet inhoudelijk en personeel te veel betrokken is geweest bij de negatieve ontwikkelingen om hier nog kritisch afstand van te kunnen nemen. Als we scherp toekijken moeten we concluderen dat het CDA als middenveldpartij in feite het contact met de medewerkers op de werkvloer in bijvoorbeeld zorg en onderwijs grotendeels is kwijtgeraakt – en dat terwijl juist het beginsel van 'gespreide verantwoordelijkheid' een belangrijke sleutel biedt om problemen binnen en rond maatschappelijke organisaties aan te pakken.

7. Op weg naar een door waarden geïnspireerde participatiesamenleving

Het zojuist geschetste beeld betekent dat elke politieke stroming, ook de christendemocratie, nieuwe vragen dient te stellen die men niet meer met oude mantra's als 'het primaat van de overheid', 'meer markt', 'eerherstel voor de samenleving' of met nieuwe mantra's als 'weg met Den Haag' of 'het einde van de linkse kerk' kan beantwoorden. Er is goede overheid en slechte overheid, er is goede markt en slechte markt, er is goede civil society en slechte civil society.

De kernvraag kan daarom niet langer zijn welk van de genoemde mantra's men wil aanheffen, maar (1) wat voor elk van deze drie sferen de elementen zijn die maken dat ze goed functioneren en wat de corrumperende factoren zijn en (2) welke mix van staat, markt en maatschappelijke organisatie in concrete gevallen geboden is om mensen in staat te stellen mee te doen, te participeren. De centrale uitdagingen liggen niet in het trilemma of overheid, of markt of civil society maar in de vraag: welke overheid, welke markt, welke civil society?

De christendemocratie zal vanuit het gezichtspunt van de participerende verantwoordelijkheid ten aanzien van deze drie hard aan de slag gaan voor:

- (a) staat: van verzorgingsstaat naar activeringsstaat: ieder talent telt en dus niemand aan de kant.
- (b) markt: van een shareholder-economie naar een stakeholder-economie, opnieuw de oversteek maken van het Angelsaksische naar het Rijnlandse model.
- (c) middenveld: van een civil society georganiseerd in grote koepels naar een nieuwe aandacht voor kleinschaligheid, de menselijke maat, bezieling, creativiteit en concrete verantwoordelijkheid, zowel binnen maatschappelijke organisaties (de professionals) als in de relatie tussen maatschappelijke organisaties en de mensen voor wie en met wie ze werken.

Uit het bovenstaande blijkt tussen de regels door dat het bij 'participerende verantwoordelijkheid' in feite om drie verschillende dimensies draait: een organisatorische *structuur*, een *taal- en begrippenapparaat* en ten derde een bepaalde mentaliteit, een *ethos*.

Als het gaat om de *structuur*, kunnen we concluderen dat vragen als 'overheid of marktwerking' minder gewichtig zijn, dan tot dusver vaak wordt gesuggereerd. De structuurvraag is minder principiële dan pragmatische: het zal per sector zoeken zijn naar een juiste mix van een wettelijk kader, veel ruimte voor eigen initiatieven en een adequaat financieringsmodel. Richtinggevend kan hierbij overigens nog steeds de triade zijn, die aan het einde van het proefschrift van Balkenende¹³ aangedragen werd: *privaat als het kan, publiek als het moet; decentraal als het kan, centraal als het moet; pluraal als het kan, uniform als het moet.*

13 | Jan Peter Balkenende, *Overheidsregelgeving en maatschappelijke organisaties*, Proefschrift VU: Amsterdam, 1992.

Dit betekent, ten tweede, dat er binnen elk van de genoemde grote domeinen – staat, markt en samenleving – veel meer aandacht zal moeten komen voor de bezieling die het werken in dat domein ook moreel en spiritueel een bevredigende activiteit doet zijn. Die bezieling krijgt kracht door passende, dragende *taal*. Het lijkt dat die taal ons is gaan ontbreken. Er is een hele nieuwe taal ontstaan, die nu bepalend is binnen organisaties, met woorden als ‘targets’, ‘efficiency’, ‘benchmarking’ enzovoort. Het is niet toevallig dat de opkomst van dit neoliberale kwantitatieve denken samenviel met grootschalige secularisatie en ontideologisering. In de oudere zuilenstructuur zijn bezieling, inspiratie en morele oriëntatie bijna vanzelfsprekend aanwezig. Met een half woord is die morele horizon door ieder te activeren (denk aan de Gereformeerden en hun ‘tale Kanaäns’). De grootste fout die men kan maken is te veronderstellen dat in een post-verzuilings- en post-ideologisch tijdperk de humus van morele en spirituele bezieling ineens volledig ontbreekt. Als dat waar zou zijn, zou niemand meer in de zorg werken, zou geen ondernemer zich meer inzetten voor duurzaamheid of echte betrokkenheid tonen bij zijn mensen. Reëler is het te veronderstellen dat wel manieren ontbreken om deze humus te activeren. Met name het gebrek aan een gedeelde taal laat zich hier schrijnend voelen. Wie binnen een horizon die op de een of andere manier door de christelijke traditie is gevormd, de uitdrukking ‘niet bij brood alleen’ laat vallen, roept daarmee een hele morele wereld op met bijbehorend gezag, waarin puur kwantitatief-financiële efficiency stevig gerelativeerd wordt. Waar die gedeelde taalhorizon ontbreekt, stuit men niet per se op onwil, maar op wazige blikken en een vermoeden dat men iets zegt over de schijf van vijf of een ander gezondheidsadvies geeft. Daarmee is het gezaghebbende effect van de uitspraak grotendeels verdampt. Dat is precies het vacuüm waarin de taal van het rationele controle-denken kan tieren.

De politiek heeft een vrij grote invloed op de taalruimte, waarbinnen die inspiratie van mensen al dan niet gearticuleerd en gehoord kan worden. De promotie van vormen van New Public Management door de politiek heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de onderdrukking van morele inspiratie in de samenleving. Het agenderen van het thema ‘normen en waarden’ door onder meer Jan Peter Balkenende en de introductie van de Balkenendenorm zijn in dit verband van betekenis als het begin van een tegenbeweging, maar dit debat is nog te veel beperkt gebleven tot fatsoen, tot publieke omgangsvormen. Een nieuwe maatschappelijke taal is nodig, binnen de overheid, binnen de door de kredietcrisis moreel desolate marktsector en binnen de door schandalen en professionele onvrede geteisterde maatschappelijke organisaties, een taal waarin mensen hun diepere drijfveren kunnen articuleren en zo onderling bespreekbaar maken.¹⁴ Binnen die taal kan het uitgangspunt van participerende verantwoordelijkheid een belangrijke element vormen.

14 | Een poging daartoe heb ik ondernomen in het essay ‘Oude tradities bieden nieuw ABC voor het middenveld’. In: Marcel ten Hooven e.a. red., *Voorbij de crisis*, Amsterdam: Boom, 2009 Christen Democratische Verkenningen, winter 2009, pp. 150-166.

Tenslotte, derde punt, is participerende verantwoordelijkheid ook een *ethos*, een grondhouding van betrokkenheid bij mensen, betrokkenheid bij de samenleving. Zonder een dragend ethos is taal, hoe mooi ook, leeg en voos. Ik heb goede hoop dat het niet present-zijn van dit ethos inderdaad een zaak is van gebrek aan taal. Zeker weten doe ik dat niet. Ook een ethos zelf kan wel degelijk ingrijpend veranderen. Er is geen reden om aan te nemen dat Nederland immuun is voor een ingrijpende verschuiving van het ethos in de richting van een 'struggle for life/survival of the fittest'-ethos, waarbinnen zorg voor het kwetsbare, zorg voor mensen en zorg voor de leefomgeving, alleen nog als lastige hinderpalen op de weg van persoonlijke zelfontplooiing en directe materiële behoeftebevrediging gezien worden. Een cultuur kan wel degelijk fases van verplattung en van een 'na ons de zondvloed'-mentaliteit doormaken. Als dat inderdaad het geval is, dan zal de christendemocratie niet zozeer een aanwezige humuslaag kunnen aanboren maar eerder de gestalte van een bevlogen actiegroep aan moeten nemen, die weet wat strijd is, strijd voor een ideaal. Daarvoor is in elk geval nodig dat mensen die zich tot de christendemocratie bekennen de eigen uitgangspunten opnieuw toe-eigenen en er zelf de eeuwenoude, maar tegelijk brandend actuele kracht van ervaren.

Participerende verantwoordelijkheid als antwoord op de vervreemding: dan gaat het over structuur, over taal en over ethos, deze drie, maar de meeste – en de moeilijkste – van deze is het ethos.

**3 | Woont u in een
solidaire samenleving?
En, bevalt het?**

Woont u in een solidaire samenleving? En, bevalt het?

door Jan Jacob van Dijk

Een jaar of tien geleden bezocht ik de Franse communistische vakbond CGT. Ik was uitgenodigd om een inleiding te verzorgen over de sociale dialoog in Europa en mijn zienswijze daarop. Na mijn inleiding werd ik uitgenodigd voor de lunch. Voordat de tafel gedekt was wisselden we even van gedachten over de actuele politieke situatie in Frankrijk. Door de bestuurders van de bond werd mij duidelijk gemaakt dat de Franse regering was overgegaan tot het beperken van het drinken van alcohol in het verkeer. Ik, als niet drinker, toonde mij een groot voorstander van deze maatregel. “Mais monsieur, c’est le fin de la solidarité!”. Ik keek hen verbaasd aan. Omstandig legden ze me uit dat de Franse arbeiders gewoon waren om tussen de middag thuis te eten en bij de lunch hoort nu eenmaal wijn. Rijke mensen zouden een taxi kunnen bestellen om weer naar het werk te gaan, de arbeiders hadden daar het geld niet voor. Daarmee was een einde gekomen aan de solidariteit tussen de armen en de rijken. Deze invulling van solidariteit zal weinig Nederlanders direct voor ogen hebben gestaan bij een discussie over de toekomst van de solidariteit. Maar dit voorbeeld toont wel het probleem met de interpretatie van dit begrip aan.

In de politieke discussie neemt het begrip solidariteit een prominente plaats in. Zeker in de Nederlandse kwaliteitskranten gaat geen dag voorbij of het begrip solidariteit of een daarvan afgeleide variant zien we terugkomen in een van de artikelen. Als het nu zo zou zijn dat iedereen er hetzelfde mee bedoelde en solidariteit werkelijk het centrale punt in veel beleid was, zou deze constatering alleen maar toe te juichen zijn. Maar eerlijk gezegd betwijfel ik of dat het geval is. Mijn indruk is dat het begrip solidariteit zo langzamerhand meer synoniem is geworden met “deze maatregel staat mij aan en is daarom solidair”. Als gezegd wordt dat een maatregel de solidariteit aantast, mogen we er vanuit gaan dat iemand het niet met deze maatregel eens is. Dit beeld komt overeen met ervaring die ik heb opgedaan tijdens de vele inleidingen die ik in de afgelopen jaren over solidariteit heb mogen verzorgen. Een van mijn eerste vragen aan het publiek is wat zij verstaan onder solidariteit. Al snel blijkt dat er geen eenduidigheid over bestaat. De sterkste schouders moeten de zwaarste lasten dragen is een veel gehoorde interpretatie, maar als we daar verder op doorvragen blijkt dat het minder eenvoudig is dan het op het eerste gezicht lijkt. Want als gevraagd wordt of er een onbeperkt beroep mag worden gedaan op de solidariteit van een ander, beginnen langzamerhand de vraagtekens op de gezichten te komen. En als dan concrete cases op tafel worden gelegd, dan zijn de reacties resoluut. Mocht gedacht worden dat solidariteit een makkelijk in te vullen begrip zou zijn, dan blijkt dat bij nader inzien helemaal niet het geval te zijn. Er moet ernstig nagedacht worden over hoe we met dit begrip willen omgaan. Daarbij staat het begrip *an sich* niet ter discussie, maar wel over hoe we met het begrip in het politieke *discours* willen omgaan. Met wie moeten we solidair zijn? Tot hoever willen

we gaan? En wie behoort de eerst aangesprokene te zijn om de solidariteit gestalte te geven? ¹⁵ (Van Dijk 2008). In het eerste deel van deze bijdrage zullen we op deze vragen ingaan. In het tweede deel zullen we nader ingaan op de nieuwe vraagstukken rondom het begrip solidariteit. Maar eerst zullen we de herkomst van het begrip behandelen.

1. Herkomst begrip solidariteit

In de oude Griekse en Romeinse filosofische geschriften zullen we het begrip solidariteit tevergeefs zoeken. Het werd eenvoudigweg niet gebruikt. Pas bij de eerste christengemeenten, aan het begin van de jaartelling komen we een verwant begrip tegen: broederschap. De geloofsgenoten van de eerste christengemeenten noemden elkaar broeders. De leden van deze geloofsgemeenschap deelden dezelfde waarden. Op basis van die gedeelde waarden, die zich uitte in de liefde voor elkaar, steunden de leden elkaar onderling. De onderlinge steun tussen de broeders was dus gebaseerd op broederliefde en zorgde voor de broederschap. Dit begrip zien we in de Middeleeuwen steeds weer terugkomen bij de oprichting van diverse religieuze broedersschappen (*fraternitas*), bijvoorbeeld bij de Franciscanen. In de stedelijke culturen werd het begrip broederschap gekoppeld aan de gilden (*cofraternitas*). Een van de doelstellingen van de gilden was de bestrijding van risico's. De onderlinge steun en hulp was een centraal element binnen de gilden. Ook hier gold dat het vooral om onderlinge hulp en steun ging, tussen mensen met een vergelijkbare positie, normen, waarden en kennis. Binnen de vrijmetselarij werd in de vijftiende eeuw het begrip broederschap voor het eerst losgemaakt van de christelijke oorsprong. Ook de *Macons*, de vrijmetselaars, spraken elkaar aan als broeders. De vrijmetselaren gingen uit van het gelijkheidsbeginsel: ongeacht de standen- en klassenverhoudingen waren vrijmetselaren verplicht elkaar bij te staan. Opvallend is dat ook hier de broederschap beperkt bleef tot de leden van de vrijmetselarij.

Voor het eerst werd het begrip solidariteit geïntroduceerd bij de overgang van de agrarische naar een industriële samenleving. Volgens de aartsvader van de sociaal-democraten, Karl Marx, lag de basis van solidariteit in het realiseren van de belangen van de klasse. Zijn begrip solidariteit betrof alleen solidariteit voor de werkende klasse. Het doel was de realisering van de socialistische heilstaat. De oriëntatie was sterk collectief gericht, het individuele belang moest ondergeschikt worden gemaakt aan het klassenbelang van de arbeiders. Lenin was nog extremer: de autonomie van het individu moest onderdrukt worden, omdat niets het collectieve belang in de weg mocht staan.

15 | Jan Jacob van Dijk (red), *Verbindend bouwen, over solidariteit en verzorgingsstaat*, Kampen: Kok 2008

De klassieke sociaaldemocratische opvatting over solidariteit, zoals die ontstond onder invloed van Eduard Bernstein, erkende wel de waarde van de individuele vrijheden. Solidariteit zou niet meer beperkt moeten blijven tot de arbeidende klasse, maar moest de gehele bevolking van een natie omvatten. Het doel was het scheppen van een gemeenschapsgevoel.

Naast de sociaaldemocratie werd ook in religieuze kringen nagedacht over het begrip solidariteit. Omdat de sociaaldemocratie het begrip volledig in het teken van de klassenstrijd had geplaatst, kon het begrip solidariteit pas volledige ingang in de katholieke en protestantse opvattingen vinden toen het ontdaan was van deze koppeling. Binnen de christelijke theologie was de associatie met het begrip echter al veel langer aanwezig. Verschillende begrippen duiden daarop. Zo is er het Griekse begrip *agape*, dat zowel duidt op de liefde van God naar alle mensen als op de liefde die alle mensen naar elkaar behoren te hebben. Een tweede aanduiding kan gevonden worden in het bijbelse 'heb uw naaste lief als u zelf', wat later werd vertaald in het begrip *charitas*. In de derde plaats bestond er het begrip broederschap, dat inhoudt dat mensen alles met elkaar delen zoals in een gezin. Tot slot kregen mensen vanuit het Evangelie de opdracht om de wereld waarin ze leven zo goed mogelijk in overeenstemming met de beginselen van het Evangelie te brengen

Er is een duidelijk onderscheid tussen katholieke en lutherse opvattingen. Binnen de katholieke kerk speelde de opvatting van Thomas van Aquino een belangrijke rol. Hij leerde dat het geloof zijn weg moet vinden in de politiek. Door goede werken te doen worden mensen na hun dood beloond. De zorg voor de behoeftigen, de liefdadigheid, is een plicht voor iedere burger. Een belangrijk uitgangspunt is de gemeenschap: ieder individu behoort tot een bepaalde gemeenschap. Deze sociale integratie kan als een belangrijke wortel voor latere solidariteit worden gezien. Pas aan het einde van de negentiende eeuw werd onder leiding van paus Leo XIII de opening naar de moderne wereld gecreëerd. In zijn encycliek *Rerum Novarum* wordt de zorg voor de werkende klasse benadrukt. Hij stelde niet dat de overheid deze zaken moet regelen, maar vooral dat het maatschappelijk middenveld, de goede samenwerking tussen werkgevers en werknemers, hierin een speciale verantwoordelijkheid heeft. Veertig jaar later werkte paus Pius XI deze gedachte verder uit en introduceerde het sociaal rechtvaardig gezinsinkomen: het inkomen moest voldoende zijn om een gezin te onderhouden. Omdat solidariteit nog te veel werd geassocieerd met de klassenstrijd werd dit begrip niet genoemd, maar wel de begrippen sociale integratie en sociale rechtvaardigheid. Pas in de jaren zestig vond het begrip solidariteit voor het eerst zijn weg in de pauselijke encyclieken *Mater et Magistra* en *Populorum Progressio*. Opvallend is dat het begrip solidariteit door Paus Johannes XXIII niet tot de eigen klasse of groep beperkt bleef, maar vooral naar buiten werd vertaald, richting de behoeftigen in de samenleving en de Derde Wereld.

De ontwikkelingen binnen de kerken misten hun uitwerking op de christendemocratische partijen niet. Net zoals de kerken moeite hadden om het in hun ogen te veel met de klassenstrijd verbonden begrip solidariteit te gebruiken, duurde het tot de jaren zestig van de vorige eeuw totdat christendemocratische partijen het in hun partijprogramma's terug lieten komen. In tegenstelling tot de sociaaldemocraten pasten zij het vooral toe op groepen buiten hun eigen doelgroep: de Derde Wereld en de welvaartsstaat in zijn algemeenheid (Stjernø 2004). Ofschoon het dus geen typisch christelijk begrip is, heeft het onder invloed van mensen met een christelijke achtergrond juist een hele eigen invulling en interpretatie gekregen. Was het in het begin een exclusief begrip, namelijk alleen maar de onderlinge verbondenheid binnen de groep tot uitdrukking brengend, vanaf het Vaticaans Concilie werd het een inclusief begrip: juist de onderlinge verbondenheid met de vreemdeling kwam centraal te staan.

2. Inhoud van het begrip solidariteit

Zoals hierboven al werd aangegeven lijkt het erop alsof het begrip solidariteit in het huidige politieke *discours* verworden is tot een hol begrip: we zijn solidair, maar wat dat nu precies inhoudt vergeten we er even bij te vermelden. Wat mij betreft moet de discussie worden geopend over de invulling van het begrip solidariteit. Het begrip verdient een betere toekomst dan alleen maar als een holle frase verder door het leven te gaan. Om het begrip weer inhoud te geven moeten we op drie vragen een antwoord geven:

1. Met wie moeten we solidair zijn?
2. Tot hoever moet onze solidariteit reiken?
3. Wie moet de solidariteit in de samenleving gestalte geven?

Met wie?

Tijdens een presentatie van een boek werd aan prof. dr. E. Tonkens de vraag gesteld of Wilders ook solidair was. Na enig nadenken antwoordde zij: "Nee. Hij is niet solidair." Vanuit de zaal kwam er geen repliek. Na enig nadenken vroeg ik mij af of dit antwoord wel juist was. Want ook Wilders is solidair, de vraag is alleen met wie hij nu solidair is. Daar zit het grote vraagstuk. Iedereen is solidair, maar deze uitspraak zegt niets als ik niet duidelijk maak met wie ik solidair ben. En daar zit het onderscheidende.

Dit is een van de meest cruciale vragen: met wie behoor ik mij verbonden te voelen, zo sterk dat ik mijn eigen belangen opzij zet ten behoeve van die ander? Op het eerste gezicht is het vanuit het christelijk-sociaal denken vrij gemakkelijk om het antwoord te geven. Vaak wordt verwezen naar de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan. Dat was immers het antwoord dat de Messias gaf op de vraag wie onze naaste is. Het antwoord op die vraag kan gelijk gesteld worden aan het antwoord op

de vraag wie tot onze gemeenschap behoort: iedereen, ook degene aan wie we in eerste instantie niet denken.

Maar is dit een voldoende antwoord? Een beschrijving van een actueel onderwerp kan de dilemma's hiervan duidelijk maken. In het kader van het Europees gemeenschappelijk landbouwbeleid wordt vaak gesteld dat dit beleid de ontwikkeling van de landbouw in de Derde Wereld niet ten goede komt. De bescherming van de Europese markten tegen invoer van bijvoorbeeld Afrikaanse en Amerikaanse rietsuiker maakt het de lokale producenten onmogelijk zich verder te ontwikkelen. Op het eerste gezicht is het antwoord op deze vraag simpel: open de markten voor deze Afrikaanse rietsuikerboeren. Mijn broeder is immers de Afrikaanse boer. Maar die Groningse boer dan, behoort die ook niet tot mijn gemeenschap? En die werknemer van de CSM in Hoogerkerk? En als ik de markt open gooi voor alle rietsuikerproducenten en weet dat de Braziliaanse grootgrondbezitters voornamelijk hiervan profiteren, hoe moet ik dan concrete keuzes maken?

Een ander voorbeeld zal het dilemma wellicht nog duidelijker maken. Binnen veel multinationale ondernemingen worden vanuit het hoofdkantoor besluiten genomen over de toekomst van diverse vestigingen. Zo werden vanuit bedrijfseconomische motieven modern ingerichte vestigingen gesloten, om op een andere plek de productie te concentreren. De verplaatsing van sommige Philips-onderdelen maakte dat in Nederland bedrijven gesloten werden, terwijl de werkgelegenheid in Polen zou groeien. Mag een Nederlandse vakbond dan opkomen voor de medewerkers binnen die Philips-vestiging op grond van solidariteit? Of moeten ze dan alleen maar stellen dat het mooi is dat er werkgelegenheid wordt geschapen in Polen en dat we meer solidair moeten zijn met hen, vanwege de precaire economische situatie waarin zij verkeren?

Het zal duidelijk zijn dat solidariteit met de ene groep betekent dat we niet solidair zijn met een andere groep. In het dagelijkse handelen zullen we keuzes moeten maken, die ons vaak voor onmogelijke dilemma's plaatst. Hoe we uit deze dilemma's kunnen komen, kan niet via een sluitend schema worden bepaald. Trouwens, de keuze voor de ene of de andere groep verschilt per politieke stroming en is vooral afhankelijk van de voorkeur voor de vorm van solidariteit, zoals hierboven aangegeven. Vanuit het christelijk-sociaal denken wordt de nadruk gelegd bij de meest kwetsbaren. Als er al een keuze gemaakt moet worden, dan zal deze ten gunste van hen moeten uitvallen. De vraag kan echter gesteld worden of de toepassing van solidariteit onbepert is. Of gelden ook hiervoor grenzen?

Tot hoever?

Als aan mensen wordt gevraagd of iemand een onbepert beroep mag doen op een bijstandsuitkering, dan is de waaier aan antwoorden nog divers. Als de vraag dan wordt gesteld of iemand na het volgen van de academische studie kunstgeschiedenis elke baan mag weigeren en tegelijkertijd een beroep op een werkloosheidsuitkering mag doen, totdat hij de zo gewenste baan van directeur van het Mauritshuis krijgt,

dan is het antwoord al aanzienlijk minder gevarieerd. Iedereen vindt dat hij maar een andere baan moet accepteren om in zijn levensonderhoud te voorzien. Op een of andere manier vindt iedereen dat er een grens aan het beroep op solidariteit mag worden gesteld. Maar waar ligt die grens en waar wordt die door bepaald?

Voor de beantwoording van deze vraag kan teruggegrepen worden op het Evangelie en wel op de parabel van de heer die zijn knechten de beschikking gaf over zijn talenten. Na ommekomst vroeg hij hen verantwoording af te leggen over de omgang met hun talenten en strafte degene die geen gebruik had gemaakt van zijn talenten.¹⁶ Ook kan verwezen worden naar de parabel van vijf wijze en vijf dwaze meisjes, waarin de wijze meisjes niet een deel van hun olie willen geven aan de anderen, omdat zij ook hadden kunnen zorgen voor reserveolie.¹⁷

Deze gelijkenissen kunnen als voorbeeld dienen voor de stelling dat er grenzen gesteld mogen worden aan het beroep op de solidariteit. In beide voorbeelden wordt duidelijk gemaakt dat de solidariteit nader wordt ingekleurd door het begrip verantwoordelijkheid. Welke verantwoordelijkheid hebben de mensen zelf genomen om te voorkomen dat ze een beroep op de solidariteit moesten doen bij anderen? Hebben ze gebruik gemaakt van hun talenten? Indien dat niet het geval is, mag hen daarop gewezen worden. Maar mocht iemand zijn talenten aangewend hebben en dan toch nog in de problemen terecht komen dan zal deze persoon niet tevergeefs een beroep op de solidariteit bij anderen mogen doen. Dat duiden we aan met het begrip persoonlijke verantwoordelijkheid.

Door wie?

Solidariteit kan en mag niet los worden gezien van het begrip sociale rechtvaardigheid. Sociale rechtvaardigheid kan worden bereikt door een herverdeling van de goederen om zo de materiële behoeften van de armen te kunnen bevredigen, althans zo is de gangbare interpretatie. Maar de Leuvense hoogleraar theologie en vooraanstaand katholiek filosoof J. Verstraeten meent dat sociale rechtvaardigheid meer inhoudt. Het gaat ook om de plicht die een ieder heeft om bij te dragen tot het algemeen welzijn. Het leveren van een bijdrage tot het algemeen welzijn van de gemeenschap is de plicht van iedere burger. Daar staat dan tegenover dat het de plicht van de gemeenschap is om iedere burger in staat te stellen om volwaardig aan de gemeenschap deel te nemen. Dat kan door het geven van middelen en door herverdeling van die middelen.

De Amsterdamse emeritus hoogleraar Woldring bouwt hierop voort. Volgens hem vindt de solidariteit zijn noodzakelijkheid in de saamhorigheid van mensen en het Bijbels perspectief dat de mens is geschapen naar het beeld Gods. De liefde van God naar de mens moet gezien worden als het fundament van de solidariteit tussen mensen onderling. Gods liefde naar de mens is een appèl van God aan de mensen om ook deze liefde naar de medemensen te betrachten. De mens is een gemeen-

16 | Mattheüs 25: 14-34.

17 | Mattheüs 25: 1-14.

schapswezen, die in gemeenschappen leeft en daar ook loyaal aan is. Niet alleen aan de gemeenschap, maar eveneens aan de deelnemers van de gemeenschap. Woldring formuleert solidariteit aan de hand van drie stellingen, die onlosmakelijk bij elkaar horen.

1. Een mens mag op steun rekenen als hij een noodzakelijke levensopgave moet ondernemen, maar deze niet alleen kan.
2. Een mens is verplicht om een ander te helpen als deze voor een belangrijke levensopgave staat, die hij niet alleen kan verrichten.
3. Als gemeenschap zijn wij verplicht om alle mensen die voor een belangrijke levensopgave staan, die ze niet alleen kunnen vervullen, te steunen om die opgave te vervullen (Woldring 2003).

In tegenstelling tot de sociaaldemocraten wordt de noodzakelijke levensopgave binnen de christendemocratie niet gezien als een streven naar gelijkheid, bijvoorbeeld in inkomen. Voor de christendemocratie geldt de waardigheid van de mens en een volwaardige deelname aan de samenleving als de levensopgave van ieder mens. Ieder mens zal daar op zijn eigen wijze, rekening houdend met zijn talenten, invulling aan moeten geven.

3. Veranderingen in het maatschappelijk middenveld

Solidariteit is noodzakelijk om de samenhang binnen een gemeenschap te verzorgen. Was in de pre-industriële samenleving de onderlinge samenhang binnen gemeenschappen vrijwel automatisch aanwezig, als gevolg van de industrialisatie verdween dit automatisme. Solidariteit moest georganiseerd worden. Instituties – formeel of informeel – moesten deze taak op zich nemen. Want bij de transformatie van de traditionele naar de geïndustrialiseerde samenleving waren bestaande instituties verdwenen of hadden aan kracht ingeboet. Mensen konden geen beroep meer doen op burens, gilden, familie of de patroon, want deze waren of niet in de buurt, of niet aanwezig of niet aanspreekbaar. Dat gold ook voor de overheid. Deze was nog niet in staat om die rol op zich te nemen, daar politiek en samenleving nog niet los waren gekomen van de visie op de overheid, waarin de beperkte verantwoordelijkheden van de overheid zich het beste laten typeren als de nachtwakersstaat. Mensen werden dus aan hun lot overgelaten en moesten zelf maar zien hoe ze zich zouden redden. Die opgave was voor menigeen een onmogelijke opdracht. Maatschappelijke organisaties, vaak vanuit kerken of gelovigen voortgekomen, bekommerden zich om hun lot. Woningbouwverenigingen, ziekenhuizen, vakbonden, scholen, welzijnsinstellingen: allerlei nieuwe organisaties ontstonden direct na de industrialisatie. Ze verleenden zorg aan vele burgers voor de meest voorkomende risico's. Risico's die velen niet zelf konden opvangen, zoals ziekte, werkloosheid, ouderdom, maar ook zaken als onderwijs en volkshuisvesting die noodzakelijk waren om een waardig leven te kunnen leiden. Maatschappelijke organisaties vervulden deze taken met

verve en genoten een groot vertrouwen onder hun leden. Dat zette zich zo voort tot na de Tweede Wereldoorlog.

Kort na de Tweede Wereldoorlog kreeg de discussie over de waardigheid van de mens en de rol van de overheid daarin een nieuwe dimensie. Was voor die tijd de discussie over grondrechten en vrijheden vooral beperkt gebleven tot de zogeheten klassieke vrijheden, vanaf dat moment werd de roep steeds luider om deze aan te vullen. Vooral de sociale grondrechten, zoals recht op onderwijs, huisvesting, werk en zorg werden nadrukkelijk genoemd. Voor de realisatie van deze grondrechten werd gekeken naar de overheid: haar was een dominante uitvoerende rol toebedeeld. Werden veel zaken voor die tijd nog geregeld door mensen zelf of door hun eigen samenwerkingsverbanden, vanaf de jaren zestig verschoof die verantwoordelijkheid naar de overheid. En mocht de overheid deze nieuwe verantwoordelijkheden nog niet tot haar takenpakket rekenen, dan werd het tijd dat er een uitbreiding kwam. Deze ontwikkeling speelde in op een wens onder de bevolking. De wederopbouw van Nederland werd min of meer als voltooid beschouwd. De winsten van bedrijven waren aanzienlijk en de Nederlandse burger wilde meedelen in die groeiende welvaart. Burgers hadden nog steeds behoefte aan instellingen die hen konden ondersteunen bij hun verdere ontwikkeling via onderwijs en welzijnswerk en bij het zoeken naar zekerheden, zoals de sociale zekerheid en de zorg. De publieke dienstverlening speelde hier op in. Ze boden de burger de diensten, die pasten bij die zoektocht naar zekerheid en geborgenheid. De overheid regelde – steeds meer – de woningbouw, het onderwijs, de zorg, de sociale zekerheid en ga zo maar door. Ook het welzijnswerk kwam steeds meer in haar handen terecht. Daarmee waren nieuwe instituties geschapen: eerst maatschappelijke organisaties, later de overheid. Nieuwe instituties die de solidariteit in de samenleving invulling moesten geven. Bij maatschappelijke organisaties was de betrokkenheid van de leden bij de levering van de zorg groot. Het was hun organisatie, omdat ze er werkzaamheden verrichtten, bestuurlijk verantwoordelijk waren of contributie betaalden. Ze waren “eigenaar” van de maatschappelijke organisatie. Die band werd in de loop van de jaren zeventig en tachtig allengs minder, doordat de overheid via het subsidie-instrument een stevige vinger in de pap kreeg. De professionals binnen de maatschappelijke organisaties verlegden hun focus voor het ontwikkelen van nieuwe diensten en producten van de achterban naar de subsidievertrekker: het werden steeds meer uitvoeringsorganisaties van overheidsbeleid. Dat miste zijn uitwerking niet. Het vertrouwen in deze instituties nam zienderogen af aan het begin van de 21e eeuw. De overheid kreeg eveneens te maken met dit fenomeen.

Om aan de negatieve gevolgen van de invloed van de overheid op het middenveld te ontkomen, ontwikkelde de politiek een nieuw instrument: niet de overheid moest bepalen welke diensten werden aangeboden, de burger zelf zou dat moeten doen. De burger werd verondersteld zelf keuzes te willen en kunnen maken. Daarom zouden burgers een grotere invloed moeten krijgen op het aanbod aan diensten en producten. Om de aanbieders van deze producten en diensten zo ver te krijgen dat ze

ook werkelijk de verlangde diensten zouden aanbieden, zou de betrokkenheid van de overheid verminderd moeten worden. De markt zou zijn werk moeten doen. Die zou zorgen voor de meest efficiënte verdeling van de middelen. Iedereen zou zijn eigen wensenpakket kunnen samenstellen. Had men excentrieke wensen, dan was dat nog steeds mogelijk, mits men bereid was om de prijs daarvoor te betalen. Iedereen gelukkig. Toch? Deze veronderstelling bleek uiteindelijk niet te kloppen. Want sommige diensten kunnen lastig aan de markt overgelaten worden, omdat de markt deze diensten niet kan of wil leveren. Of omdat het lastig is om de prijs te bepalen. Of omdat het om zaken gaat die zo elementair zijn, dat het ongewenst is dat de markt gaat bepalen wie tegen welke prijs een bepaalde dienst kan krijgen. Zo blijkt het lastig om de prijs, kwaliteit en continuïteit van de thuiszorg via marktwerking op peil te houden. Maar er is een meer fundamenteel probleem met de gevolgen van deze marktwerking. De positie van de mens werd anders. In plaats van een deelnemer werd de mens als een consument gezien. Die wijziging is fundamenteel. Als de geleverde dienst je niet bevalt, ga je naar een andere dienstverlener. Dat was de gedachte achter de marktwerking. Maar lang niet altijd kan dat. Stemmen met je voeten is als inwoner van een gemeente niet mogelijk: je moet je paspoort halen bij de gemeente waar je woont. Je kinderen naar een andere school sturen is een rigoureuze stap, die je alleen doet als je slaande ruzie hebt met de directie van de school. Maar belangrijker nog is dat het niet past binnen de christendemocratische opvattingen over onze rol als persoon in de samenleving. Want onze rol moet niet alleen zijn wat de overheid of de publieke dienstverlener ons kan bieden, maar ook wat wij kunnen bijdragen aan het welbevinden van de gemeenschap waar we deel vanuit maken. Door de mens als een consument te beschouwen gummen we zijn rol als gemeenschapswezen uit. De vanzelfsprekende solidariteit verdween en maakte plaats voor de berekenende solidariteit: als ik er ooit voordeel van zal hebben, dan ben ik bereid mij solidair op te stellen. Anders niet.

4. Weg met de oude instituties, leve de nieuwe. Maar welke?

En daar staan we dan. De oude instituties hebben aan vertrouwen ingeboet. Sterker nog, ze worden momenteel met wantrouwen bekeken. Door de marktwerking hebben veel maatschappelijke organisaties afscheid genomen van hun oorspronkelijke leden. Ze zijn nu marktspelers geworden waar andere spelregels gelden. Ze zijn niet meer in staan om de oude vertrouwde diensten te bieden. Het publiek heeft zijn vertrouwen in deze instituties verloren. Dat geldt ook voor de overheid. Nu deze oude instituties momenteel het vertrouwen niet meer genieten, zal nagedacht moeten worden over de vraag wie dan wel de broodnodige solidariteit kan leveren en garanderen? Om die vraag goed te kunnen beantwoorden moet eerst de vraag worden gesteld of solidariteit nog steeds noodzakelijk is voor een goed functioneren van de huidige samenleving.

Het antwoord op bovengestelde vraag kan niet anders zijn dan een volmondig ja. Er zullen altijd mensen blijven die hun eigen levensopgave niet zelf kunnen verwezenlijken. Om die levensopgave wel te kunnen realiseren hebben ze hulp van een ander nodig. Het maakt even niet uit wie dat zal zijn, maar de zorg ter afdekking van hun risico's kunnen ze niet missen. Kortom, solidariteit is noodzakelijk voor een goed functioneren van de samenleving, ook de huidige samenleving. Maar de risico's van de 19e eeuw zijn niet dezelfde als de huidige risico's. Gebrek aan goede huisvesting, armoede en ondervoeding kenmerkten de zorgen van de negentiende-eeuwse arbeider. Nu gaat het om vervreemding, eenzaamheid en onzekerheid over de toekomst. Toen was alles gericht op inkomensondersteuning en emancipatie van grote delen van de Nederlandse bevolking. In die opdracht is het Nederlandse beleid zeer succesvol gebleken. Nu komt grootschalige armoede in Nederland niet meer voor, ofschoon er nog steeds schrijnende situaties voorkomen. De emancipatie van de bevolking is door het Nederlandse onderwijsstelsel gerealiseerd. Ondervoeding is niet meer het probleem, overgewicht is daarvoor in de plaats gekomen. En een gebrek aan goede huisvesting is ook niet meer echt aan de orde. Kortom, de zorgen van toen bestaat in veel mindere mate, maar andere zijn er voor in de plaats gekomen.

Want hoewel we met trots mogen kijken naar de oplossing van de oude problemen, de emancipatie heeft geleid tot vervreemding en nieuwe onzekerheden op de werkvloer. Het hogere opleidingsniveau leidde tot verdere arbeidsspecialisatie in steeds grotere arbeidsorganisaties. Veel werknemers overzien niet meer aan welk eindproduct zij werkzaam zijn en kunnen derhalve geen trots meer ontlenen aan hun verrichte werkzaamheden. Grotere arbeidsorganisaties zorgen voor nog verdergaande arbeidsspecialisatie, gepaard gaande met het ontstaan van vele managementlagen, die de afstand tussen de werkvloer en de top van de organisatie onmetelijk doet lijken. De beroepseer maakt plaats voor beroepszeer: managementtaken worden beter gewaardeerd dan het vakmanschap. Vervreemding is uiteindelijk het gevolg. Daar komt bij dat niet iedereen in gelijke mate van deze emancipatie profiteerde. Niet iedereen heeft de mogelijkheden of capaciteiten om hoog opgeleid te raken. Niet iedereen ziet voor zichzelf de door de media en politici beloofde glooiende perspectieven van een baan die mensen de kans op zelfontplooiing biedt. De interessante werkplek, de mooie woonomgeving, het zo verlangde Zwitserlevengevoel na hun 65e bleek voor velen een droom die geen werkelijkheid werd. Deze groep mensen voelt zich in toenemende mate onbegrepen. Ze worden weggezet als racisten als ze wijzen op hun belabberde woonomgeving. Als ze klagen over het grote risico om hun baan te verliezen aan een Pool, wordt hen bekrompenheid verweten. Volgens de elite mogen ze de openstelling naar de rest van de wereld niet als een bedreiging zien, maar als een kans. Maar dat is nu juist het probleem: deze mensen zien de grotere wereld als een bedreiging voor het behoud van hun baan, hun welvaart en hun geluk. Onzekerheid is hun overheersende gevoel.

Daarmee is duidelijk geworden dat de problemen van de negentiende eeuw anders waren dan de huidige vraagstukken. Maar op één terrein zijn er wel duidelijke

parallelle zichtbaar, namelijk dat veel mensen in onzekerheid leven en op zoek zijn naar zekere ankers. Dat was aan het einde van de 19e eeuw het geval bij de overgang van de traditionele samenleving naar de geïndustrialiseerde samenleving en ook nu bij de overgang naar de post-moderne samenleving lopen we hier weer tegenaan. Toen konden de bestaande instituties niet de zorg leveren waar mensen behoefte aan hadden en werden diverse organisaties opgericht om in die leemte te voorzien. Nu kunnen de huidige instituties de bakens van zekerheid niet leveren en zullen ze hun werkwijze en dienstenpakket moeten aanpassen aan de nieuwe zorgvragen of er zullen nieuwe instituties moeten ontstaan.

5. Een waardig bestaan

Voorop blijft staan dat we vanuit onze christendemocratische interpretatie en invulling van solidariteit menen dat mensen recht hebben op een waardig bestaan. De manier waarop we die waardigheid invullen en de vraagstukken die daarmee gemoeid zijn, zijn in de loop der tijden veranderd, zoals we hierboven hebben gezien. Er worden hogere eisen aan die waardigheid gesteld: het gaat niet uitsluitend om voldoende inkomen, maar evenzeer over gewaardeerd worden door de samenleving. Het gaat dan over voldoende inkomen, deelname aan de samenleving, zeggenschap hebben over je eigen activiteiten en het gevoel te hebben dat je zeggenschap hebt over de instanties waar je van afhankelijk bent. Daar moeten mensen toe in staat worden gesteld en het begrip solidariteit speelt daarin een belangrijke rol, evenals het CDA-uitgangspunt verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid en solidariteit zijn niet los van elkaar te zien. Enerzijds moeten een ieder de ruimte voelen om een beroep op de solidariteit van een ander te doen, maar het is anderzijds evenzeer van belang om de mens er op te wijzen dat hij ook zelf in beweging moet zijn en blijven. Hij zal zijn eigen talenten moeten aanspreken vooraleer hij een beroep op een ander kan doen.

Dat past ook in het streven naar een waardig bestaan. Want een waardig bestaan betekent dat iedereen volwaardig aan een samenleving kan deelnemen. Dat een mens met trots kan kijken naar zijn bijdrage aan de gemeenschap. Die waardigheid lijkt ernstig aangetast door de huidige inrichting van de verzorgingsstaat. Voor elk risico dat we lopen kijken we met Bambi-ogen naar de overheid of die er voor wil zorgen dat zij ons behoedt voor al te ernstige gevolgen van deze risico's. Er wordt gestreefd naar een risicoloze samenleving, waarin een absoluut begrip aan veiligheid opgeld doet. Veel mensen zijn in deze cultuur opgegroeid. Ieder risico kon worden afgewenteld op een ander. Het gevolg was dat veel mensen niet meer de drang voelen om te voorkomen dat ze een beroep op een ander moeten doen. Mensen zijn hieraan gewend geraakt en sommigen misschien zelfs verwend. Deze houding draagt niet bij aan de waardigheid van de mens. Hij heeft niet meer het gevoel dat hij trots mag zijn op wat hij heeft bijgedragen aan de samenleving, aan zijn eigen bestaan. Integendeel: hij is ontevreden omdat hij afhankelijk van anderen is geworden, die

hem net niet de diensten leveren, zoals hij die had verwacht. En die verwachtingen waren groot, aangewakkerd door alle beloften die door iedereen – met de beste bedoelingen – zijn gedaan.

Willen we solidariteit op een moderne, christendemocratische manier invulling geven, dan zullen we mensen weer in hun kracht moeten zetten. Zullen we er voor moeten zorgen dat mensen 's avonds op de bank met genoeg terug kunnen kijken op de prestaties die ze die dag hebben geleverd. Dat vergt een andere benadering van het begrip solidariteit. Hierboven zijn enkele vraagstukken geduid waar de christendemocratie een antwoord op zal moeten geven. Eenzaamheid, vervreemding, onzekerheid in een turbulente samenleving, zaken waar veel mensen zich zorgen over maken. Verlangend kijken ze naar de ander, waaronder nadrukkelijk naar de overheid, om deze zaken aan te pakken en op te lossen. Maar in plaats van steeds naar de overheid te kijken, moet de burger zelf nagaan wat hij kan doen om te voorkomen dat hij een beroep op de solidariteit van een ander moet doen. De mens moet zijn talenten inzetten. Niet alleen voor zichzelf, maar voor de hele gemeenschap waar hij deel vanuit maakt. De gemeenschap mag daarnaast een beroep doen op ieder lid om zijn talenten in te zetten voor het welzijn van de gehele gemeenschap. Dat is de consequentie van het deel uitmaken van een gemeenschap. Als een mens om bepaalde redenen niet in staat is, ondanks het gebruik van al zijn talenten, om de kop boven water te houden, geen waardig bestaan heeft of niet als een volwaardig lid van een gemeenschap kan opereren, dan moet de gemeenschap om hem heen gaan staan om hem te voorzien van de broodnodige zorg. Maar mensen moeten gestimuleerd worden om die verantwoordelijkheid op te pakken. Betekent het dan bezuinigen op allerlei sociale voorzieningen? Het is zeker niet de bedoeling om een kaalslag in de sociale voorzieningen aan te brengen. Integendeel. Maar het moet wel anders. Zo moet allereerst worden uitgegaan van wat mensen wel kunnen in plaats van wat ze niet kunnen. Gelukkig is de Nederlandse sociale zekerheidswetgeving al op weg naar die benadering – vooral de WIA is daar een goed voorbeeld van – maar ook in andere onderdelen kan dit nog terug komen. De sluitende aanpak voor jongere werknemers heeft laten zien dat een dergelijke benadering zijn vruchten afwerpt. Waarom dan ook niet voor de oudere leeftijdsgroepen? Maar mensen die echt niet kunnen of gedeeltelijk niet kunnen, moeten een plek krijgen waar ze een waardevolle bijdrage aan de samenleving kunnen geven, rekening houdend met hun talenten. Als we topsporters willen hebben, moeten we aanvaarden dat niet iedereen de eredivisie haalt. Maar de eerste divisie of de hoofdklasse amateurs levert vaak leuker voetbal op dan het champions league voetbal. Beschutte arbeid hoort bij een solidaire samenleving. Daarnaast zal de mens zich meer bewust moeten worden van de risico's die het leven wacht. De meeste mensen willen tussen 25 en 35 een gezin stichten en tegelijkertijd door blijven gaan met leven en werken. Vaak leidt dat tot minder werk, dus ook minder inkomen, terwijl de kosten stijgen. Levensloop was een leuke voorziening om dit probleem te ondervangen, maar lijkt verworden te zijn tot een potje om eerder dan 65 te stoppen met werken. Levensloop moet weer

terug naar de oorspronkelijke gedachte. De gedachte dat jonge mensen een deel van hun inkomen opzij leggen voor de spitsuur van het leven is een goed voorbeeld van je kunnen indekken tegen risico's die ongetwijfeld komen. Of dat een bepaald bedrag kan worden gereserveerd voor de kosten van scholing om te voorkomen dat mensen niet meer weerbaar zijn op de arbeidsmarkt. Zo zijn er ook hier veel meer voorbeelden te noemen.

6. Conclusie

Hebben we hiermee een antwoord op alle vragen en zorgen geboden? Neen, maar het is wel een andere benadering dan in de afgelopen jaren vaak zichtbaar was. Daar lag de nadruk op de verzorging van mensen. Daarmee deden we recht aan de gedachte van de verzorgingsstaat. Maar zoals de WRR terecht in 2005 heeft geconstateerd zal de verzorgingsstaat minder accent moeten leggen op de verzorgende en verzekerende kanten van de verzorgingsstaat. We moeten de overstap maken naar de verbindende samenleving, waarbij de verheffende en verbindende functie veel nadrukkelijker tot zijn recht zal komen. Soms dringt de parallel met mijn thuissituatie zich wel eens op. Ik ben getrouwd, heb drie kinderen in de leeftijd tussen 10 en 15 jaar. En zoals dat in veel gezinnen gaat, kan het avondeten het hoogte- of dieptepunt van het gezinsleven worden. Bij ons was het te vaak het dieptepunt, omdat er door de drie kinderen altijd werd gezeurd over het eten. Als we rijst eten is het voor de een niet goed, aardappels worden door de ander niet gepruimd, de derde lust geen uien door de macaroni en zo ging het avond aan avond door. De sfeer aan tafel leed hieronder. Op een bepaald moment waren we het zat. "Morgenavond koken jullie," was onze boodschap. Die avond werd de bodem uit de pannen geschraapt en was de sfeer aan tafel voortreffelijk, ofschoon de kwaliteit van het eten objectief gezien aanzienlijk slechter was dan als een van de ouders had gekookt. Maar de trots van de kinderen leidde er toe dat ze tevreden waren over het eten en er een goede sfeer aan tafel was. Zo zou het in de samenleving als geheel ook moeten.

4 | Rentmeesterschap: laat het ideaal meer doorklinken

Rentmeesterschap: laat het ideaal meer door klinken

door Peter van Wijmen

1. Inleiding

“Het milieu dreigt gaandeweg zodanig aangetast te gaan worden dat van goed rentmeesterschap en milieubeheer geen sprake is”, luidde de eerste zin van het voorwoord van het in 2005 verschenen WI-rapport “Keuzes voor duurzaamheid”. Omdat deze observatie in de huidige politieke realiteit nog niets van haar kracht verloren heeft is het van des te groter belang dat wij onze grondbeginselen, voor mij dus met name het rentmeesterschap, opnieuw overdenken met als centrale notie dat zij ons gedrag en politiek handelen funderen en gelden voor de langere termijn, in plaats van onderhevig te zijn aan de invloed van de waan van de dag.

In dit essay zal ik mij bezighouden met de waarden waarop het rentmeesterschap, dat zelf ook een waarde is, betrekking heeft. Ook ga ik kort na hoe het begrip binnen onze partij vorm kreeg en wat er de oorsprong van is – de Bijbelse grondslag springt dan het meest in het oog – en geef ik een proeve van omschrijving. Voorts kijk ik naar het verband tussen het rentmeesterschap en de andere drie grondbeginselen van het CDA: gerechtigheid, solidariteit en gespreide verantwoordelijkheid. Vanuit deze beginselen wil het CDA immers zijn politieke keuzes, handelen en gedrag bepalen. Mijn slotbeschouwing is gewijd aan rentmeesterschap, duurzaamheid (ecologie) en economie.

Het is daar immers dat ideaal en praktijk uiteenlopen. Belangen worden nu eenmaal vaak behartigd ten koste van waarden. Ten dele is dat altijd onvermijdelijk in een politiek systeem waarin men alleen via coalities met andere partijen kan regeren, maar vanuit rentmeestersoptiek bezien is de situatie thans wel erg verontrustend, met name voor wat de ecologische en de sociale omgeving betreft. Ik zou mijn totale politieke en wetenschappelijke verleden en geweten geweld aandoen, als ik daarvan op deze plaats geen melding zou maken. Rentmeesterschap houdt zich bezig met het integer en intact overdragen aan toekomstige generaties van wat voorhanden is – aarde, schepping, natuur, biodiversiteit, milieu en landschap – en ook met de rechtvaardige verdeling van al hetgeen de aarde voortbrengt. Rentmeesterschap is aldus bij uitstek een zaak van lange termijn. Een van de belangrijkste concepten uit een oogpunt van het behoud van de biodiversiteit is de Ecologische Hoofdstructuur, waaraan opvolgende kabinetten met volle steun van de Tweede Kamer reeds decennia lang gestalte proberen te geven. Er zijn al miljarden in geïnvesteerd, evengoed als in allerlei andere ruimtelijke ingrepen, zoals wegen, spoorlijnen, havens, industrieterreinen en woonlocaties (VINEX). Het gaat dan volstrekt niet aan en is een schoolvoorbeeld van het volgen van de waan van de dag, als men met één pennenstreek, zonder behoorlijk onderzoek naar zowel het enorme kapitaalverlies als naar de nefaste invloed op de biodiversiteit de robuuste verbindingzones tussen

bestaande natuurgebieden van de kaart veegt. Laat men zich zo iets eens voorstellen bij het rijkswegennet.

Het is echt noodzakelijk dat we ons bezighouden met de waarden die wij delen en waarvan het rentmeesterschap een van de belangrijkste is.

2. Oriëntatie op waarden

Het is, zoals dat met de meeste abstracte begrippen het geval is, niet eenvoudig om te omschrijven wat een waarde inhoudt.¹⁸ De Belgische Jezuïet en socioloog Jan Kerkhofs houdt zich uitvoerig met waarden bezig in zijn boek “De Europeanen en hun waarden. Wat wij denken en voelen”.¹⁹ Hij vermeldt dat vroeger voornamelijk over deugden of idealen werd gesproken (Plato, Aristoteles, Seneca en de Stoa) terwijl natuurlijk vooral de christelijke theologie de deugdenleer uitbouwde. Men denke aan de vier kardinale deugden: wijsheid, moed, matigheid en rechtvaardigheid. Bij deugden is duidelijk sprake van een morele oriëntatie, maar deugden zijn, in tegenstelling tot waarden, individueel en subjectief van karakter. Deugden zijn interpersoonlijk, waarden eerder bovenpersoonlijk, collectief en objectief. Kerkhofs rept vervolgens van de omstandigheid dat de studie over waarden pas na de Tweede Wereldoorlog meer systematisch werd aangevat. Hij verwijst daarbij naar de piramide van Maslow, in feite een hiërarchie van behoeften en de daarmee corresponderende waarden: fysiologische behoeften (lucht, water, voedsel), veiligheid, sociale behoeften, erkenning en ontplooiing²⁰. Kerkhofs typeert dan als volgt: “Waarden zijn in deze theorie ongeveer gelijk te stellen met oriënterende wensen betreffende te verwezenlijken behoeften.”²¹ Bij Talcott Parsons verdicht zich het denken over waarden in een omschrijving: “een waarde is ... de uitdrukking, expliciet of impliciet, bij een individu of bij een groep, van het wenselijke dat de keuze van middelen en doelen voor het handelen bepaalt.”²² Kerkhofs noemt ook nog Milton Rokeach die in zijn *The Nature of Human Values* (New York, 1973) waarden ziet “als diepe en stabiele overtuigingen waardoor personen bepaalde opvattingen en gedragingen boven tegengestelde opvattingen en gedragingen verkiezen”, als het ware “gestandaardiseerde gidsen voor doen en denken”.²³ Ook heet het nog: “Waarden zijn gericht op het handelen en bevatten zo, ten minste zijdelings, een ethische verwijzing (er moet immers steeds worden gekozen)”.²⁴ Genoeg geciteerd, de materie is veel te

18 | In zijn te noemen studie over waarden vermeldt Kerkhofs het bestaan van 180 verschillende bepalingen!

19 | Jan Kerkhofs, *De Europeanen en hun waarden. Wat wij denken en voelen*, Leuven: Davidsfonds, 1997.

20 | A.H. Maslow, *Motivation and personality*, New York: Harper, 1970.

21 | Kerkhofs, p. 11.

22 | Kerkhofs, pp. 11-12.

23 | Kerkhofs, p. 12

24 | Kerkhofs, p. 12.

omvangrijk.²⁵ Ik geef een eigen proeve van definiëring: **Een waarde is een bij een groep individuen dan wel binnen een gemeenschap, cultuurkring of volk breed gedeelde overtuiging omtrent zaken die essentieel zijn voor een goed functioneren, een duurzaam voortbestaan en een zich harmonisch ontwikkelen van een samenleving.** Die “zaken” kunnen zowel materieel als immaterieel van aard zijn.²⁶ Natuur en landschap vormen waarden, doch men denke ook aan vrede, veiligheid, vrijheid, rechtszekerheid, voorspoed. De klassieke grondrechten zoals vrijheid van meningsuiting of van vereniging zijn verwant. De waarden leven bij de individuen die de gemeenschap vormen, de waardedragers. Men kan van méér gemeenschappen deel uitmaken, van gezin via dorp of stad, naar school, werkverband, of zelfs natie. Een waarde als geborgenheid zal kenmerkend zijn voor gezin en familie; openbare veiligheid of rechtszekerheid zijn typische gemeenschapswaarden.

Natuur, milieu en landschap zijn gemeenschapswaarden bij uitstek. Ze zijn immers universeel en collectief, van ons allen. Zij zijn niet vatbaar voor exclusief gebruik, dat wil zeggen dat één persoon of groep hen zou mogen belasten, verbruiken, vernietigen ten koste van alle anderen.²⁷ Hier komt de ethische kant van de zaak om de hoek. Het is zonneklaar dat waarden een morele dimensie kennen. Er vallen regels uit te destilleren hoe te handelen, normen zo men wil, regels die ten doel hebben het behoorlijk – ook al een norm, dit begrip “behoorlijk” – (voort)bestaan en functioneren van de betreffende gemeenschap te waarborgen. Op het niveau van een staat slaan zulke normen neer in wetten en beleid. Interessant is in dit verband de observatie dat de natuur ons de wet stelt, in die zin dat wij er deel van uitmaken en aan haar wetten onderhevig zijn. Men kan daarbij denken aan de zuurstofkringloop, die ons de levensadem bezorgt en waaraan wij ons niet kunnen onttrekken op straffe van individuele of collectieve ondergang. Het is hier dat het goed rentmeesterschap als waarde om de hoek komt. Alvorens daarop nader in te gaan, zeg ik nog iets over belangen, want dat is iets heel anders dan waarden. Naast waardedragers zijn wij ook allen belanghebbenden. **Onder belang versta ik aan een persoon of groep gerelateerde behoeften van fysieke of materiële en immateriële aard.** Al ons menselijk gedrag en handelen – wonen, werken, recreatie, transport – vertaalt zich in belangencomplexen in diverse organisatiegraden en -vormen. Een belang kan men hebben, een waarde niet: die beleeft men, daarvan is men drager. De mens behartigt zijn eigen belang of dat van de groep waarvan hij deel uitmaakt. Belangen zijn onderhandelbaar, uitruikbaar, men kan ze tegen elkaar wegstrepen. Naarmate ze basaler zijn – drinkwater, voeding, onderdak – wordt het wegstrepen ontoelaatbaarder, hetgeen wederom een ethisch postulaat inhoudt, dat namelijk van rechtvaar-

25 | Wie zich verder wil oriënteren wijs ik op de mooie studie van J.J.A. Mooij, *De wereld der waarden. Essays over cultuur en samenleving*, Amsterdam: Meulenhof, 1987, en naar Henk Woldring, *Westerse waarden door Shakespeare belicht*, Nijmegen: Valkhof Pers, 2002 (Annalen van het Thijmgenootschap 90).

26 | Zie mijn bijdrage aan het jubileumsymposium 75 jaar Brabants Landschap *Nieuwe verhoudingen op het platteland*, Haren: Brabants Landschap, 2008, p. 28.

27 | Ik werkte dit nader uit in mijn inaugurele rede *Recht doen aan de Natuur*, Tilburg, 2001.

dige verdeling van primaire levensbehoeften en dat van gelijke toegang daartoe voor een ieder. Men kan dus een hiërarchie van belangen onderkennen, in die zin dat het ene belang duidelijk de voorrang heeft boven andere. Tussen waarden en belangen bestaat nog een veel sterkere hiërarchie en het is hier ook dat een verbinding ontstaat tussen belang en waarde, concreet te vertalen in het toegankelijkheidsbeginsel, tevens een sociaal grondrecht: ieder heeft in gelijke en evenredige mate toegang tot de natuur als bron, als fundament, als voorraadschuur, als substraat voor alle leven. Dit accessibiliteitsbeginsel valt terug te voeren op het principe van de verdelende rechtvaardigheid en is een van de kernwaarden voor een behoorlijke samenleving zowel nationaal als mondiaal. Het schrijft immers een zodanige wijze van omgaan met natuur, milieu en landschap voor dat deze integer en intact blijven, niet alleen voor ons, maar ook voor toekomstige generaties en dit niet alleen als primaire (over)levensbehoefte; Etzioni spreekt in dit verband over de basic human needs.²⁸ Dergelijke basale menselijke behoeften zijn bijvoorbeeld die aan solidariteit – ook met ander leven dan het menselijke.

Andermaal is de relatie met goed rentmeesterschap evident, tijd dus om over te gaan naar bespreking van de vraag wat deze kernwaarde voor het CDA betekent.

3. Het begrip rentmeesterschap door christendemocratische ogen gezien.

De zoektocht naar vindplaatsen van het begrip rentmeesterschap in CDA-teksten vangt aan in 1980. In het Program van Uitgangspunten uit dat jaar schrijft de dan nog piepjonge partij: “De wereld is door God geschapen; de mens is de beheerder, de rentmeester daarvan” (art. 46). In 1981 verschijnt het WI-rapport “De ruimte en wij – wij en de ruimte; politieke keuzen in de ruimtelijke ordening”, waarin sprake is van “het gerichte rentmeesterschap”. Het bewerken ten bate van de eigen behoeften van de mens en het bewaren met het oog op de zorg voor de schepping, dienen hand in hand te gaan. Met andere woorden: de opdracht van het actieve rentmeesterschap stelt niet de mens centraal, maar stelt de mens als creatuur centraal en ziet dus de mens als deel van de schepping.” Hier doemt ook de relatie ecologie/economie op, abusievelijk veelal als tegenstelling ervaren, terwijl het in wezen de keerzijden van dezelfde medaille zijn.

Hierna blijft het enige tijd stil, maar in 1990 ziet het uiterst belangrijke boek “Publieke gerechtigheid” het licht, een WI-rapport dat de christendemocratische visie weergeeft op de rol van de overheid in de samenleving. Men leest hierin (blz. 251) dat de mens rentmeester is: “Hij moet recht doen aan de waarde van de natuur en het natuurlijk leefmilieu (gerechtigheid). De overheid moet (mede) de voorwaarden scheppen waarbinnen mensen en verbanden zich als goede rentmeesters kunnen gedragen en er anderzijds voor instaan dat zwakke functies in het milieu niet

28 | Zie Amitai Etzioni, *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*, New York: The Free Press, 1968, pp. 622-632.

onherstelbaar worden bedreigd en verloren gaan.” Ook hier weer die samenhang tussen de kernbegrippen.

In het ontwerp Program van Uitgangspunten (1992, blz. 14) staat een stevige passage over rentmeesterschap. Dit “wil zeggen dat de mens zorgvuldig moet omgaan met zijn of haar omgeving. Die omvat niet alleen het natuurlijke milieu, maar ook de omgang met gaven en talenten op het gebied van wetenschap, techniek, arbeidsverdeling of cultuurvorming.²⁹ Rentmeesterschap duidt op verantwoordelijkheid voor het bewaren van het milieu en van al haar bewoners: mensen, planten en dieren. De natuur is gegeven om ervan te genieten, van haar vruchten te leven, maar ook om deze mogelijkheden intact te laten en te bewaren voor volgende generaties”. Men hoort de echo van de Brundtland-definitie van duurzaamheid, een waarde die duidelijk verwant is met rentmeesterschap.

Kort daarna, in 1993, verschijnt het WI-rapport “Schepping en rentmeesterschap”, een boek, dat nog niets van zijn belang heeft verloren, al zijn er sindsdien nieuwe inzichten en ideeën opgekomen, zoals de ecologische voetafdruk³⁰ of het cradle-to-cradleprincipe³¹ dat ervan uitgaat dat afval in wezen niet bestaat. Het rapport concludeert (blz. 28-34) dat er een rentmeesterschap nodig is “dat zich kenmerkt door bouwen en bewaren. De in dit rentmeesterschap besloten noties van omgang met de natuur naar zijn geschapen aard, van tevredenheid met het nodige en van de zorg dat de vruchten van de schepping aan allen ten goede moeten komen, drukken een christelijke visie op de gewenste ecologische cultuur uit. Deze visie roept alle mensen op om de schepping tot ontwikkeling en in bloei te helpen”. Nadien volgen nog vele andere CDA-publicaties, waarin telkens het rentmeesterschap weer aan de orde is in zijn beide functies, namelijk die van bewaren en bouwen/bewerken. Overzien wij de weergegeven reeks van publicaties, dan valt op dat het CDA periodiek besprongen lijkt te worden door een soort “sense of urgency” waar het duurzaamheid en duurzame ontwikkeling betreft of ook, wat moderner gezegd, door de planet-, people-, profit-benadering, waarin de ecologie, het sociale aspect en de economie met elkaar in evenwicht behoren te worden gebracht. Het mag wel duidelijk zijn geworden dat het begrip rentmeesterschap als een van de vier kernbegrippen bij het CDA van stond af aan wortel heeft geschoten en dit tot op de dag van vandaag. Het is dus zaak nader te onderzoeken waar het beginsel vandaan komt en hoe actueel het nog steeds is.

29 | De tot hier geciteerde passage komt in 2010 vrijwel woordelijk terug in het WI-rapport *Versterken en verbinden. Een christendemocratische visie op het platteland*, Den Haag, p. 15.

30 | Zie Mathis Wackernagel en William E. Rees, *Our ecological footprint. Reducing Human's Impact on the Earth*, Gabriola Island: New Society Publishers, 1996; alsmede WNF, *Europe 2005. The Ecological Footprint*, Brussel, 2005.

31 | Zie Michael Braungart en William McDonough, *Cradle to Cradle: Remaking The Way We Make Things*, New York: North Point Press, 2002; Nederlandse uitgave: *Cradle to Cradle. Afval is voedsel*, Heeswijk, 2007.

4. Oorsprong en actualiteit van het begrip rentmeesterschap

Kan het rentmeesterschap wel direct worden teruggevoerd op de Bijbel?³² Hooguit op het Nieuwe Testament, want in het Oude komt het begrip als zodanig niet voor. Wel lezen we al meteen in Genesis³³: “En de HERE God nam de mens en plaatste hem in de hof van Eden om die te bewerken en te bewaren”, een duidelijke verwijzing naar het rentmeesterschap. Ook kennen we de Mozaïsche wetten omtrent het sabbatsjaar die de Israëlieten voorschrijven het land elke zeven jaar rust te geven: “Zes jaar achtereen mag je je land inzaaien en de oogst binnenhalen. Maar het zevende jaar moet je het land braak laten liggen en het met rust laten, dan kunnen de armen onder jullie ervan eten; wat zij nog overlaten is voor de dieren van het veld. Met je wijngaard en je olijfboom moet je hetzelfde doen”.³⁴ Zijn deze regels geschreven in de context van de heersende rijkdom en armoede³⁵, zij kunnen ook heel goed dienen ter ondersteuning van onze kernbegrippen van gerechtigheid en rentmeesterschap, terwijl er ook ecologische aspecten in doorklinken.

In het Nieuwe Testament duikt het begrip rentmeesterschap acht keer op³⁶, waarvan viermaal in het Lucasevangelie met als bekendste vindplaats natuurlijk de parabel over de onrechtvaardige rentmeester.³⁷ Het valt overigens op dat nergens in deze teksten een verband wordt gelegd met natuur of milieu: het betreft telkens iemand die over de financiën gaat. Wel treffend is hetgeen Jezus even na deze parabel zegt: “Als ge niet betrouwbaar zijt geweest in het beheren van andermans goed, wie zal U dan geven wat gij het Uwe kunt noemen?”³⁸ Natuur en milieu zijn bij uitstek aan te merken als andermans, ja allemans goed en dan wordt deze passus heel saillant. Een oude vindplaats van rentmeesterschap is nog de Regel van Benedictus, stammend uit de eerste helft van de 6e eeuw (± 530). In hoofdstuk 64 behandelt Benedictus de keuze van de abt en schrijft daar “Degene die tot abt is aangesteld moet altijd bedenken, welke last hij op zich genomen heeft en aan wie hij rekenschap zal moeten geven van zijn rentmeesterschap.”³⁹ Dit beeld verdiept onze notie omtrent ons rentmeester zijn: God schiep de aarde en gaf die ons met de

32 | Zie daarover twee artikelen in *Partners in duurzaamheid*, Christen Democratische Verkenningen, nr. 7/8, 1997, van Hub Zwart getiteld ‘Over duurzaamheid, rentmeesterschap en de ‘werkelijke natuur’ en van Jan Boersema: ‘Sinds wanneer is de mens rentmeester?’.

33 | Genesis 2:15.

34 | Exodus 23:10; Leviticus 25: 1-24.

35 | Zie het commentaar op Leviticus in *Internationaal commentaar op de Bijbel*, Kampen: Kok-Averbode, 2001, Band I, p. 545,. Men leest daar ook over het Jubeljaar.

36 | Jan Boersema, ‘Sinds wanneer is de mens rentmeester?’, Christen Democratische Verkenningen, nr. 7/8, 1997, p. 316, noot 16.

37 | Lucas, 16: 1-8.

38 | Lucas, 16: 12.

39 | Sint Benedictus’ Regel voor monniken, Latijn-Nederlands, vertaald en ingeleid door F. Vromen OSB, uitgave St. Willibrordsabdij, Slangenburg 1983. Zie ook de beschouwingen over de Benedictijnse regel van Abt Gerard Mathijssen in *Zorg voor de schepping. Gelovige verkenningen rond de milieucrisis*, Amersfoort/Leuven: De Horstink, 1989, pp. 99-102.

lastgeving haar te bewaren en te bewerken – ik draai de beide activiteiten om, als we niet bewaren valt er niets te bewerken of, omgekeerd: wij mogen de aarde niet zodanig “bewerken” dat zij eraan ten onder gaat.

Ook van kerkelijke zijde wordt inmiddels aandacht gegeven aan de noodzaak de aarde en de schepping goed te beheren in plaats van ze te overheersen. Men kan hierbij denken aan het conciliair proces en van protestantse zijde bijvoorbeeld aan de brief van de Raad van Kerken: “Een verbond voor het leven, geloofsbrief over gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping⁴⁰. Paus Johannes Paulus II schreef in zijn sociale encycliek “Centesimus Annus”: “Het ecologische probleem is even zorgwekkend als het probleem van de consumptiementaliteit, waarmee het nauw samenhangt. De mens die meer gegrepen is door het verlangen om te hebben en te bezitten dan door het verlangen om te zijn en te groeien, verbruikt de hulpbronnen van de aarde en zijn eigen leven op overmatige en ongeordende wijze”.⁴¹ De encycliek richt zich ook rechtstreeks tot de overheid: “Het is een taak van de staat om te zorgen voor de verdediging en de bescherming van de collectieve goederen, zoals het natuurlijk milieu en het menselijk milieu, waarvan het behoud niet eenvoudig verzekerd kan worden door de mechanismen van de markt”.⁴² De betreffende passages zijn veel langer en alleszins het lezen waard – zij zouden één op één hun neerslag kunnen vinden in onze partij- of verkiezingsprogramma’s. Willem van Toorn, winnaar van de Groenveldprijs 2010 zegt in de lezing waarmee hij de prijs aanvaardde: “Een overheid die meent onze omgeving voor een belangrijk deel te kunnen overlaten aan de markt ... onttrekt zich aan haar morele plicht zorg te dragen voor een goed rentmeesterschap”.⁴³

Hoewel de filosofie zich intensief heeft bezig gehouden met de omgeving, de wijze waarop wij ons tot haar verhouden en de crisisverschijnselen rond aarde, natuur en milieu⁴⁴, treft men er het begrip rentmeesterschap niet aan. Ook bij andere politieke stromingen – met uitzondering van de kleine christelijke partijen⁴⁵ – wordt niet van een dergelijk beginsel uitgegaan. Des te sterker valt het dan natuurlijk op hoe intensief en hoe stelselmatig het CDA er zich, zoals uitvoerig aangetoond, wèl mee heeft ingelaten, op zijn minst althans in theorie. Uit het vele materiaal valt een proeve van omschrijving te destilleren die ook de actualiteit van dit kernbegrip voor onze politieke stroming in het licht stelt. Er is sprake van gericht en actief rentmeesterschap dat zich niet alleen bezighoudt met de aarde, de schepping zo

40 | Raad van Kerken, *Een verbond voor het leven, geloofsbrief over gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping*, Amersfoort, 1989.

41 | Paus Johannes Paulus II, *Centesimus Annus*, Rome, 1991, par. 37.

42 | *Idem*, par. 40.

43 | Willem van Toorn, *Waar wij wonen*, Baarne: Stichting Groenveld, 2010, p. 19.

44 | Een uitvoerig overzicht waarin tal van filosofen de revue passeren biedt Frans Soontjens, *Natuurfilosofie en milieu-ethiek*, Amsterdam: Boom, 1993. Zie ook Wouter Achterberg en Wim Zweers (red.), *Milieu-crisis en filosofie*, Amsterdam: Ekologische Uitgeverij, 1984.

45 | Een overzicht van hetgeen (toen nog) GPV, RPF en SGP in hun respectieve verkiezingsprogramma’s over rentmeesterschap opnamen en vindt men in *Partners in duurzaamheid*, Christen Democratische verkenningen, nr 7/8, p. 308

men wil en dit dan uitgedrukt in de begrippen bewaren en bewerken of bouwen, maar ook met de wijze waarop we omgaan “met gaven en talenten op het gebied van wetenschap, techniek, arbeidsverdeling of cultuurvorming”. Uit alles blijkt ook dat de zorgvuldige behandeling van de aarde de mens als opdracht is gegeven, een vorm van lastgeving zo men wil: “De wereld is door God geschapen; de mens is de beheerder, de rentmeester daarvan”. Een omschrijving zou er dan als volgt uit kunnen zien: **Onder rentmeesterschap kan worden verstaan de opdracht aan de mens om zich verantwoordelijk te maken voor de aarde en om op zorgvuldige wijze om te gaan met al hetgeen daarop voorhanden is, zowel in materiële en technisch-wetenschappelijke zin als in sociaal-culturele zin en wel zodanig, dat het duurzaam voortbrengend vermogen van de aarde gewaarborgd is, terwijl de opbrengst op een rechtvaardige wijze wordt verdeeld over iedereen en tevens beschikbaar blijft voor degenen die na ons komen.**

Deze omschrijving bevat niet eens zo impliciet verwijzingen naar de andere drie kernbegrippen van het CDA – gerechtigheid, solidariteit en gespreide verantwoordelijkheid. Tijd dus om de samenhang tussen de vier kernbegrippen te onderzoeken.

5. Hoe verhouden de vier kernbegrippen zich tot elkaar?

Men kan de vraag ook anders stellen: wat is de relatie tussen het rentmeesterschap en de drie andere kernbegrippen te weten de solidariteit, de gespreide verantwoordelijkheid en de gerechtigheid – deze laatste meer speciaal in haar verschijnen als verdelende rechtvaardigheid, in die zin dus dat wij allen hier en nu, maar evengoed anderen in de toekomst toegang blijven houden tot hetgeen de aarde voortbrengt ter vervulling van onze en hun basisbehoeften; het voortbrengend vermogen moet dan uiteraard intact blijven en de “producten” zoals water, voedsel en energie beschikbaar.⁴⁶

Uit het voorgaande blijkt al dat rentmeesterschap zich niet beperkt tot natuur, milieu, landschap al komt het op deze terreinen bij uitstek tot uiting, zeker in samenhang met een duurzame grondgebonden landbouw die immers al van ouds allerlei cultuurlandschappen en vormen van halfnatuur zoals heide en veenpolders voortbracht en ook nu als belangrijke beheerder van het buitengebied mede verantwoordelijk is voor een zorgvuldige omgang met de daar aanwezige waarden, zoals biodiversiteit, cultuurhistorie, aardkundige verschijnselen en archeologische elementen. Rentmeesterschap ziet uitdrukkelijk ook op een goed financieel/ economisch beheer in welk licht het WI-rapport “Op weg naar houdbare overheidsfinanciën”⁴⁷ als een belangrijke bijdrage beschouwd kan worden. Het strekt, zich nòg breder uit, bijvoorbeeld op het terrein van de technologie en de innovatie. Wie daar tijdig inves-

46 | Zie Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Keuzes voor duurzaamheid. Energie op de drempel van transitie*, Den Haag, 2005.

47 | Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Op weg naar houdbare overheidsfinanciën*, Den Haag, 2009.

teert in kennis bereidt een samenleving actief voor op de veranderingen die haar te wachten staan, bijvoorbeeld in de sfeer van communicatie of medische wetenschap. Wij raken daarmee ook aan de sociaal-culturele relaties tussen mensen en groepen. Samenhang dus tussen de vier kernbegrippen waarop het CDA-gedachtengoed is gebaseerd en waaraan het wordt geijkt en getoetst. Het meest “operationeel” is deze samenhang wellicht te maken als men het rentmeesterschap koppelt aan gespreide verantwoordelijkheid⁴⁸, een kernbegrip waar zowel de soevereiniteit in eigen kring als het subsidiariteitsbeginsel als “herkomstbegrippen” doorheen schemeren. Voelt en weet men zich rentmeester, beheerder van aarde en schepping, dan maakt men zich verantwoordelijk voor het duurzaam voortbestaan. Men gebruikt hun voortbrengselen, doch verbruikt niet datgene dat de voortbrengselen produceert. Die verantwoordelijkheid is gespreid over alle deelnemers aan het maatschappelijk verkeer, individuele burgers (consumenten, koopgedrag!) bedrijven en ondernemingen (maatschappelijk verantwoord ondernemen⁴⁹, grondstoffen- en energiebalansen, cradle-to-cradle)⁵⁰ NGO’s (mentaliteitsvorming, behartigen van collectieve, ideële belangen, vertegenwoordigen van waarden die zelf stemloos zijn, zoals natuur en milieu) en overheden (beleidsuitingen, zoals fiscalisering van groen, aanmoedigen van “eco-gedrag” en ontmoedigen van het tegendeel, convenanten, heffingen en subsidies, normstelling en waar uiteindelijk nodig regelgeving inclusief controle en handhaving).

Deze gespreide verantwoordelijkheid heeft twee kanten: men draagt verantwoordelijkheid en men legt verantwoording af. In het geval van uitvoerende overheden is dit duidelijk te zien, want zij verantwoorden zich tegenover de gekozen volksvertegenwoordigers die hen aanstelden. Deze op haar beurt zijn weer onderworpen aan het oordeel van de kiezers, waarmee de cirkel tussen overheid en burger rond is. Het is dus alleszins zaak die burger/kiezer/consument – wij zijn het allen, voortdurend weer – ervan te doordringen dat goed rentmeesterschap, uitgeoefend in verantwoordelijkheid voor een duurzaam harmonisch voortbestaan van aarde en samenleving, een (over)levensnoodzaak is.

6. Rentmeesterschap, duurzaamheid en economie

Hoewel het Bijbelse beeld van de rentmeester tendeert naar een economisch/financiële invulling is het begrip geleidelijk toch meer gekanteld en uitgekomen bij een goed beheer van de aarde, van natuur en milieu. Zo’n goed beheer veronderstelt

48 | Deze koppeling ziet men duidelijk in het hierboven weergegeven citaat uit het beleidsadvies van het WI voor het CDA, *Schakels tussen landbouw, milieu en natuur*, uit 1994.

49 | Zie hetgeen Herman Wijffels daarover opmerkt in zijn Erasmuslezing 2002, *Duurzaamheid: de Spirituele Dimensie*, Zeist: Stichting Erasmus Liga, 2002, p. 10.

50 | In dit verband is ook van belang het zeer recente boek van Ad Lansink en Hannel de Vries-In ’t Veld, *De kracht van de Kringloop. Geschiedenis en toekomst van de Ladder van Lansink*, Apeldoorn/Nijmegen: Vriilan, 2010.

duurzaamheid.⁵¹ Ik heb eens voorgesteld om duurzaamheid als vijfde kernbegrip aan te merken.⁵² Tijdens de acht Fonteinavonden in 2003 zetten de CDA-leden rentmeesterschap, energie en milieu op de eerste plaats van de politieke agenda hetgeen leidde tot verdere discussie binnen de partij aan de hand van de nota “Investeren in duurzame ontwikkeling”. En, uiterst recent op het jubileumcongres 30 jaar CDA in oktober 2010, pleitte Ruud Lubbers uitdrukkelijk voor duurzaamheid als leidend beginsel. Het begrip “duurzame ontwikkeling” valt overigens te definiëren, zoals blijkt uit het rapport “Our Common Future”⁵³. Hierin wordt “sustainable development” gedefinieerd als “**a development that meets the needs of the present without compromising the ability of the future to meet their own needs**”, in welke omschrijving het woord ontwikkeling wellicht een wat meer economische strekking heeft. Die vinden we op haar beurt weer terug in het Program van Uitgangspunten (PvU) van 2007 waarin het CDA in artikel 56 kiest voor een duurzame economische groei – een contradictio in terminis – en een ecologisch verantwoorde markteconomie. Alvorens daarop nader in te gaan wijs ik op de Monitor Duurzaam Nederland 2009⁵⁴ met als uitgangspunt dat de hulpbronnen (natuurlijk, sociaal, menselijk en economisch kapitaal) in kaart worden gebracht die zowel voor de huidige als de toekomstige generaties van belang zijn in hun streven naar welvaart. Men zoekt dus duidelijk aansluiting bij de Brundtland-definitie van duurzame ontwikkeling.⁵⁵ De Monitor bevat een schat aan (actuele) informatie, o.a. een tiental indicatoren om de vier soorten kapitaal te meten.

Terugkerend naar art. 56 van het PvU 2007 moet ik nog ingaan op hetgeen ik boven als een contradictio in terminis kwalificeerde: duurzame economische groei. Uitgangspunt is voor mij de absolute begrensdeheid van onze planeet met al haar ecosystemen, voorraden en grondstoffen. Elke economische benadering van het systeem aarde zal uit moeten gaan van de ecologische grenzen. Aldus treedt het begrip schaarste nog verder op de voorgrond dan het in economische kringen toch al doet. Met de schaarse middelen die voorhanden zijn zullen we aan onze gemeenschappelijke en toekomstige behoeften tegemoet moeten komen (Brundtland). Dit betekent dat die schaarste een hogere prijs krijgt, naarmate zij groter wordt (eindigheid

51 | Zie in dit verband het artikel in Christen Democratische Verkenningen, 1999, nr. 1 van Theo Meyer en Peter van Wijmen, ‘Duurzaamheid: van theorie naar praktijk’, pp. 22-27.

52 | Christen Democratische Verkenningen, nr. 4, 2000, p. 27.

53 | Gro Harlem Brundtland was voorzitter van de World Commission for Environment and Development die het rapport *Our Common Future* in 1987 uitbracht (Oxford University Press).

54 | CBS/CPB/PBL/SCP, *Duurzaam Nederland 2009*, 2009.

55 | In het begrip duurzaamheid onderscheidt Lubbers twee ambitieniveaus: weak sustainability – het behoud van een basis aan beschikbare grond- en hulpstoffen die ook voor toekomstige generaties een met ons vergelijkbaar welvaartsniveau mogelijk maakt” en strong sustainability – “het intact houden van ecosystemen in de diversiteit zoals wij die thans kennen”. Op deze wijze draagt duurzame ontwikkeling zowel de economische als de ecologische dimensie in zich. Zie *Partners in duurzaamheid*, Christen Democratische Verkenningen, nr. 7/8, 1997, p. 276.

van grondstoffen en voorraden) en naarmate de behoeften stijgen (bevolkingstoename). Over goed rentmeesterschap gesproken... Ook het begrip “markteconomie” verdient enige nuancering: natuur en milieu zijn in principe geen goederen die in een markteconomie normaal verhandelbaar zijn; boven werd reeds aangehaald wat in de encycliek Centesimus Annus hieromtrent werd opgemerkt. Natuur en milieu kennen geen prijszetting, behalve dan via de kosten om ze te behouden of te herstellen (natuur en landschap) dan wel schoon te maken (milieu). Er vindt voortdurend afwenteling plaats op natuur en milieu van de negatieve gevolgen van ons produceren en consumeren, al zijn er ontwikkelingen ten goede te bespeuren (renewables bij energie, cradle-to-cradle bij afval). Deze zogenoemde externalities, het gebrek aan prijsvorming en ontbreken van level playing fields (concurrentie) zijn als marktimperfections aan te merken. Goed rentmeesterschap in economische zin zal proberen deze marktimperfections te corrigeren in de wetenschap dat vrije marktwerking niet opgaat als het collectieve goederen betreft van de aard van natuur en milieu.

De Engelse wiskundige, filosoof en natuurkundige Tim Jackson heeft in een recente publicatie de relatie tussen economische groei en ecologische grenzen duidelijk aan de orde gesteld in het boek “Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet”⁵⁶. Het berust op een rapport dat onder voorzitterschap van Jackson werd uitgebracht door de sectie Economie van de Sustainable Development Commission⁵⁷. Omdat hier de ruimte ontbreekt uitvoerig op Jacksons boek in te gaan, geef ik slechts enkele van zijn aanbevelingen weer; hij deelt die in drie rubrieken in: 1) het vaststellen van grenzen, 2) het aanpassen van het economisch model en 3) het wijzigen van de sociale logica. In de uitwerking komen o.a. aan de orde: grondstoffen- en emissieplafonds en reductiedoelstellingen, fiscalisering met het oog op duurzaamheid (bijvoorbeeld het belasten van koolstof) en steun voor ontwikkelingslanden bij een ecologische transitie. Jackson pleit voorts voor een structurele overgang naar koolstofarme, arbeidsintensieve activiteiten in plaats van het voortdurend streven naar hogere productiviteit. Hij wil de nationale rekeningen herzien (Index for Sustainable Economic Welfare), stelt een ander arbeidstijdbeleid voor (o.a. meer ouderschapsverlof) en versterking van het sociaal kapitaal.⁵⁸ Het belangrijkste in verband met het rentmeesterschap is misschien wel Jacksons aanbeveling voor het ontwikkelen van een ecologische macro-economie, hetgeen inhoudt dat we het gedrag van de economie moeten gaan begrijpen nu die onderworpen wordt aan strikte grenzen voor grondstoffengebruik en emissies. Hier schuilt overigens nog een fors probleem. Niet alleen is er nog steeds sprake van groei van de wereldbevolking in zijn totaal – al krijgen wij zelfs in ons land al her en der met krimp te maken –, maar ook halen

56 | Tim Jackson, *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*, Utrecht: Jan van Arkel, 2010; oorspronkelijke uitgave Tim Jackson, *Prosperity without Growth*, Earthscan 2009.

57 | *Prosperity without Growth? The transition to a sustainable economy*, London, 2009.

58 | Zie bijvoorbeeld de *Monitor Duurzaam Nederland 2009*; indicatoren voor sociaal kapitaal zijn sociale participatie en vertrouwen (pp. 46-49 en 73-113).

landen als Brazilië, India en China hun economische achterstand momenteel snel in. Dit laatste alleen al vergt feitelijk een mondiale herverdeling van grondstoffen en energiereserves⁵⁹, terwijl Westerse systemen van produceren en consumeren aangepast moeten worden; wederom is hier *cradle to cradle* het motto. Zo is bijvoorbeeld energiebesparing nog altijd de voordeligste en meest duurzame oplossing. In dit licht zijn innovatie en voortschrijdend technologisch inzicht en kunnen cruciaal.

Een ander belangrijk aangrijpingspunt is gelegen in mentaliteitsbeïnvloeding. Willen we niet in de valstrik lopen dat de wal het schip gaat keren – de mondiale crises rond voedsel, water, milieu, energie kunnen tot eco-catastrofes leiden –, dan zal ook hier een algemeen inzicht in de werking van het systeem nodig zijn. In dit opzicht kan juist van de individuele burger/consument veel worden verwacht. We kennen allemaal de voorbeelden van collectief gedag dat wel als “stemmen met de voeten” wordt aangeduid. Shell zonk de Brentspar niet af in zee, omdat in Duitsland de automobilist bij de concurrent ging tanken. Wij weigerden hier Franse wijn te kopen omdat we de kernproeven van Frankrijk op Mururowa afkeurden. Het antiapartheidsdenken verdreef de Outspar-sinaasappels uit de schappen van de supermarkt. Er vallen meer voorbeelden te geven. In wezen zijn we wel degelijk bereid te erkennen dat bomen niet tot in de hemel groeien en dat er grenzen zijn. De opnamecapaciteit en het voortbrengend vermogen van het ecosysteem-aarde zijn nu eenmaal bij definitie eindig, de enige netto-input wordt gevormd door zonne-energie. Een collectief besef van deze eindigheid en begrensdheid vormt de basis voor een rentmeesterschap dat is gericht op duurzaam samenleven. Jackson introduceert strikte grenzen in het economisch denken en hij is niet de eerste.⁶⁰ Die strikte grenzen zijn niet het gevolg van politieke keuzes of van overheidsinterventie. Zij zijn feitelijk van aard. Het is hier dat de natuur ons de wet stelt. In het: “Ze hebben geen wijn meer” dat Maria tot Jezus zei (bruiloft van Kana, Jo. 2, 1-11) werd door een wonder voorzien, maar daarop behoeven wij niet te rekenen als de olie⁶¹, het koper, of zelfs water opraken of schaars worden. Wij kunnen daar alleen goed rentmeesterschap tegenover stellen, rentmeesterschap dat alle vormen van kapitaal – menselijk, natuurlijk, sociaal/cultureel en financieel – hoogst actueel dit laatste als men aan de perikelen rond de Euro denkt – in tact laat door alleen rente te gebruiken.

59 | Zie in dit verband de encycliciek *Caritas in Veritate* van Paus Benedictus XVI zoals besproken door Richard Steenvoorde in zijn artikel ‘De groene kerk’ in *Blad voor katholiek Nederland*, 2010, pp. 496-499.

60 | Zie bijvoorbeeld Herman Daly en John B. Cobb jr., *For the Common Good*, Beacon Press, Boston, 1989 of, bij ons, Hans Opschoor, *Na ons geen zondvloed. Voorwaarden voor een duurzaam ruimtegebruik*, Kampen:Kok/Agora, 1989.

61 | Zie Thomas Homer-Dixon, *Ten onder te boven. Catastrofe, creativiteit in de vernieuwing van de beschaving*, Utrecht: Jan van Arkel, 2007, pp. 103-108.

5 | **Publieke gerechtigheid in een veranderende wereld**

Publieke gerechtigheid in een veranderende wereld

door Sophie van Bijsterveld

1. Publieke gerechtigheid

‘Als dus de gerechtigheid terzijde is geschoven, wat zijn koninkrijken dan anders dan grote roversbenden?’, zo luidt de gevleugelde uitspraak van de kerkvader Augustinus.⁶² Het zal moeite kosten om iemand te vinden die het met de strekking van deze uitspraak niet eens is. Door de eeuwen heen is gerechtigheid niet alleen als belangrijk gezien in persoonlijke en maatschappelijke verhoudingen, maar vooral ook als een opdracht en toetssteen voor de uitoefening van publiek gezag. Legitiem gezag berust niet op blote macht alleen. Maar wat houdt de opdracht tot gerechtigheid in en wat voor een soort toetssteen kan zij zijn? Welke betekenis heeft zij vandaag de dag voor het concrete handelen van publieke instituties?

Wat zegt publieke gerechtigheid bijvoorbeeld over de toelating van landen tot de Eurozone, de handhaving van het Stabiliteitspakt of de omgang met de financiële en economische crisis? Kan zij licht werpen op de vraag naar een eventuele uitbreiding van de EU met Turkije of over de hoogte van het door de overheid te reserveren bedrag voor ontwikkelingshulp? Kunnen wij uit de voeten met publieke gerechtigheid in discussies over marktwerking bij maatschappelijke voorzieningen die tot kort volledig uit de publieke kas werden bekostigd? Is schaalvergroting van maatschappelijke dienstverleningsorganisaties nu wel of niet goed? Zegt zij iets over het vinden van een balans tussen de bevordering van arbeidsparticipatie van vrouwen en de mogelijkheid voor een keuze voor enkelvoudig kostwinnerschap en daarmee over de mate van reële eigen keuzes voor een rolverdeling binnen een gezin? Wie dragen de kosten voor kinderopvang? Hoeveel integratie en sociale cohesie hebben wij als samenleving nodig? Is het de taak van de overheid om zich te bekommeren om obesitas en, zo ja, moet dat dan via wetgeving of door middel van een ‘Postbus 51’-spotje? Moeten uitkeringsgerechtigden verplicht kunnen worden om te helpen met sneeuwruimen of niet?

De antwoorden die Nederlandse burgers op de inhoudelijke kant van deze vragen geven, lopen zonder twijfel sterk uiteen. Het is goed mogelijk dat diezelfde burgers zich bij het geven van die uiteenlopende antwoorden laten leiden door noties van gerechtigheid, impliciet of niet. De aanpak van obesitas door de overheid of een ruimhartige toelating van landen tot de Eurozone vallen te verdedigen met een beroep op gerechtigheid. Het tegenovergestelde is dat ook. Dat heeft te maken met het hoge abstractieniveau van het begrip ‘publieke gerechtigheid’. De vraag naar het rechtvaardigheidsgehalte van maatregelen valt zelfs niet te beantwoorden zonder dat daaraan een visie op de samenleving en op de mens ten grondslag wordt gelegd.

62 | Aurelius Augustinus, *De stad van God*. Vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld, Amsterdam: Ambo, 2002, IV, 4.

Vanuit een overtuiging dat de beste samenleving een egalitaire samenleving is (een socialistische benadering), zal bijvoorbeeld de vraag naar rechtvaardigheid anders worden beantwoord dan wanneer de vrijheid van het individu (een liberale benadering) het belangrijkste oriëntatiepunt is. Dat beide benaderingen de rol voor de overheid anders zien, is duidelijk. In het eerste geval zal een verdergaande rol voor de overheid voor de hand liggen dan in het tweede geval. Voor de christendemocratie, die vanuit een geheel eigen mensbeeld een andere visie heeft op de ordening van de samenleving, de eigen aard van de staat en de taken van de overheid, ligt dit wéér anders.⁶³ Maar zelfs wanneer wij publieke gerechtigheid benaderen vanuit een bepaald mens- en maatschappijbeeld, krijgen wij geen kant-en-klare antwoorden aangereikt voor complexe vraagstukken, omdat ook dan een vraagstuk vaak beschouwd kan worden vanuit uiteenlopende gezichtspunten, waarbij verschillende waarden een rol spelen die soms met elkaar op gespannen voet staan.⁶⁴ Bovendien veranderen de omstandigheden voortdurend. Daardoor zijn antwoorden die eens voldeden, nu vaak niet meer te verdedigen.

Doen zulke abstracte noties en beginselen er dan toe? Ja, zeker. Om te beginnen belichamen zij dat het gaat om het vormgeven van het *algemeen belang*, niet om deelbelangen of particuliere belangen. Daarbij vormen zij – hoe abstract ook – een gemeenschappelijke *oriëntatie* voor de afweging over de inhoud. Ook houden zij onze blik open: het gaat er niet om vast te houden aan eens gegeven antwoorden, maar om in veranderde omstandigheden de nodige *nieuwe antwoorden* te vinden. De titel van het CDA-rapport ‘Nieuwe wegen, vaste waarden’ uit 1995 drukte deze gedachte treffend uit.

Publieke gerechtigheid houdt niet alleen een opdracht in voor het denken over inhoudelijke vragen zoals wij die hiervoor stelden. Het gaat ook om de werking van publieke instituties zelf. Over dat laatste is sinds de ‘Fortuyn-revolte’ veel te doen. De onvrede van burgers is niet uitgewoed; het vertrouwen in overheid en politiek is niet bijzonder hoog.

Voor het CDA, dat publieke gerechtigheid hoog in het vaandel heeft staan, is het van belang dit beginsel op gezette tijden onder de loep te nemen. Wat is het onderscheidende in de visie van het CDA op publieke gerechtigheid? Wanneer maakt de overheid die publieke gerechtigheid waar? Tegen de achtergrond van welke maatschappelijke veranderingen moeten wij de opdracht tot publieke gerechtigheid zien? Welke opgaven en dilemma’s dringen zich dan op? Over die vragen handelt deze bijdrage.

63 | Zie ook: Henk Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie*. Utrecht: Het Spectrum, 1996, pp. 364 – 365.

64 | Vgl. Michael Sandal, *Justice: A Reader*, New York Oxford University Press, 2007.

2. Een aanvullende overheid

Kenmerkend voor de christendemocratie is haar overtuiging dat mensen tot verantwoordelijkheid geroepen zijn. Mensen dragen verantwoordelijkheid voor hun eigen leven, voor elkaar en voor de wereld om zich heen. Vanuit dat beeld hecht de christendemocratie aan de vrijheid van burgers en aan de vrijheid van maatschappelijke organisaties, waarin mensen uit betrokkenheid bijdragen aan de samenleving. Deze overtuiging heeft ook consequenties voor de manier waarop de christendemocratie tegen de overheid aankijkt. In de visie van de christendemocratie is het heil niet van de overheid te verwachten. Zij laat zich er echter ook niet toe verleiden de overheid te zien als een noodzakelijk kwaad. Ook daarin onderscheidt zij zich van andere politieke stromingen.

De overheid heeft een beperkte, maar eigen positie. De overheid bewaakt de rechtsstaat en brengt de rechtsorde tot ontwikkeling; de overheid beschermt samenlevingsverbanden van mensen en biedt een sociaal vangnet.⁶⁵ Verder heeft de overheid vooral een aanvullende rol. Waar mogelijk draagt de samenleving zelf verantwoordelijkheid; waar nodig springt de overheid bij. Het Program van Uitgangspunten van 1980 drukt dit alles met een plechtige zin zo uit: 'De kern van de dienende taak van de overheid is de publieke voorwaarden te scheppen die de mens behoeft om tot verantwoordelijkheid te komen'.⁶⁶ Dat uitgangspunt staat nog altijd als een huis.

Maar wat betekent het voor die aanvullende rol van de overheid dat de 'samenleving' zoals wij die tot voor kort kenden, zo ingrijpend is veranderd? Inmiddels is de 'samenleving' een begrip dat soms landsgrenzen overstijgt en daarmee deels buiten het bereik van nationale overheden is komen te liggen. Ook nationaal is het vertrouwde beeld van samenlevende burgers, geworteld in een stabiel maatschappelijk middenveld, grondig aan herziening toe. Traditionele 'sociale verbanden' hebben deels plaats gemaakt voor geheel nieuwe manieren van sociale interactie. De klassieke maatschappelijke middenveldorganisaties in sectoren als zorg, onderwijs en volkshuisvesting hebben plaatsgemaakt voor grote professionele organisaties die - gaandeweg verlengstukken van de overheid geworden - nu weer verder van de overheid af komen te staan. Maar zijn zij wel 'van de samenleving'? En zo ja, waaruit blijkt dat dan? De individuele burger is mondiger geworden, jazer. Maar het leven is voor velen een stuk ingewikkelder en ook drukker geworden. De neiging voor de overheid om maar in te springen is dan levensgroot aanwezig. Het beeld van de zelfredzame burger die alleen de eigen boontjes kan doppen, is ook wat rooskleurig. De neiging van de overheid om zich in te laten met ons leven en met onze levensstijl,

65 | Zie over de christendemocratische staatsvisie en de rol van de overheid uitgebreid: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1990, pp. 116–132. Vgl. CDA, *Program van Uitgangspunten*, 1993.

66 | CDA, *Program van Uitgangspunten*, 1980, Hoofdstuk III, onder a.

heeft hier in elk geval wel gedeeltelijk mee te maken. En welke rol heeft de overheid bij echte of latente spanningen in de samenleving?

Anno 2011 lijkt het erop dat het met die aanvullende rol van de overheid lastiger is gesteld dan ooit. De overheid lijkt voortdurend heen en weer geslingerd te worden tussen aan de ene kant een opstelling als bezorger van alle heil en aan de andere kant een opstelling als noodzakelijk kwaad. In het eerste geval kan de overheid de ambities nooit waarmaken. In het tweede geval kan zij haar hand enkel voortdurend overspelen. In beide rollen is de overheid gedoemd te falen. En als de overheid vanuit de verwachtingspatronen van die twee uitersten bekeken wordt, kan de teleurstelling alleen maar groot zijn.

Maar hoe zou dan een ‘aanvullende’ rol van de overheid eruit moeten zien? Hieronder doe ik een poging om de ‘aanvullende rol’ verder te preciseren: een *bescheiden* overheid, een *zelfverzekerde* overheid, een *oplossingsgerichte* overheid en een *betrouwbare* overheid. Niet alleen de overheid zelf zou zich meer in die richting moeten ontwikkelen. Wij burgers zouden onze *verwachting* van de overheid ook in die richting bij moeten stellen.

3. Een bescheiden overheid

Het hoogtepunt van de klassieke verzorgingsstaat ligt inmiddels zo’n 25 jaar achter ons. De overheid, die haar burgers – spreekwoordelijk gesproken – van wieg tot graf verzorgt, behoort nu tot het verleden. Niettemin is het *beeld* van een overheid die alle noden lenigt, de samenleving in keurige banen leidt en alle problemen oplost die zij daarbij tegenkomt sterker dan wij denken. Misschien is dat beeld wel sterker dan het ooit geweest is. Toch zal er bijna niemand te vinden zijn die nog hardop gelooft in de maakbare samenleving. En iedereen beseft inmiddels wel dat wij als klein land voor een deel afhankelijk zijn van wat er in de wereld gebeurt. Tegelijkertijd blijven wij de overheid vaak afmeten aan dat oude beeld dat zij niet kan waarmaken. En de overheid draagt op haar beurt bij aan de instandhouding van dit oude beeld.

In de politiek zit een ingebouwd mechanisme dat bijna onvermijdelijk leidt tot het bevorderen van het beeld dat de overheid meer kan waarmaken dan zij in werkelijkheid kan en meer verantwoordelijkheden heeft dan in werkelijkheid het geval is. Bijna elke dag rapporteren de media over misstanden of incidenten die zich in de samenleving voordoen. Politici voelen zich hierdoor aangesproken. Kamervragen en (spoed)debatten zijn daarvan meestal het zichtbare gevolg. Deze hebben natuurlijk wel een functie, want zij vormen een uitlaatklep voor publieke emotie. Maar het blijft de vraag waar deze activiteiten uiteindelijk werkelijk toe leiden. En nooit zullen Kamervragen en spoeddebatten kunnen voorkomen dat nieuwe incidenten zich voordoen. De samenleving is nu eenmaal niet perfect. En die functie van uitlaatklep kan op hele andere manieren door de samenleving worden overgenomen. Enige zelfdiscipline van de kant van de politiek zou hier dus niet misstaan. Ook de Tweede

Kamer zelf heeft zich kritisch opgesteld ten opzichte van zichzelf (zie de uitkomst van de parlementaire zelfreflectie). De werkelijkheid lijkt echter weerbarstig te zijn.

Het paradoxale is dat burgers zelf ook een drijvende kracht vormen achter de instandhouding van een dynamiek die zich vaak tegen henzelf keert. Burgers horen graag de reactie van de politiek op incidenten en misstanden. Vaak wordt vanuit betrokken burgers zelf de roep om duidelijkheid en om meer regels gehoord. Zo worden terechte publieke verontwaardiging en zorgen al snel gekoppeld aan de noodzaak van meer regels, meer protocollen en meer toezicht. Natuurlijk, soms schiet regelgeving te kort of kan die beter, maar het gevaar bestaat al snel dat wat men terecht met die regels wil voorkomen of bestrijden, meestal niet via dergelijke regels te voorkomen of bestrijden valt.⁶⁷ Kwesties als de cultuur binnen een organisatie, verstandig en wijs handelen door de betrokken verantwoordelijken en naleving van regels die al gelden, komen dan veel meer in beeld.

De reflex tot regelgeving is geen nieuw verschijnsel, maar wel buitengewoon hardnekkig. Wanneer vanwege verontwaardiging over bepaalde incidenten nieuwe regels worden ingevoerd, is de kans groot dat men na enige tijd verzucht dat deze nieuwe regels verstikkend werken.

Natuurlijk betekent deze kritiek niet dat regels niet belangrijk zijn. De waarde ervan blijkt keer op keer. Wanneer bijvoorbeeld een grote brand uitbreekt in een bedrijf waar gevaarlijke stoffen worden opgeslagen, blijkt het belang van goede regelgeving – die bovendien wordt nageleefd – zonneklaar. Waar het in de kern om gaat is dat de overheid niet vlucht in schijnoplossingen en wij als burgers daarin niet meegaan of denken dat daarmee alle risico's gedekt zijn.

In ons streven naar een ideale samenleving, zijn wij veel van de overheid gaan verlangen, misschien wel veel te veel. Er zijn zekerheden die de overheid niet kan bieden en zeker niet via de mechanismen die daarbij vaak worden ingeroepen. Het is daarom nodig dat de overheid de eigen pretenties bijstelt en dat burgers hun verwachtingen van de overheid tot realistische proporties terugbrengen. Het is niet eenvoudig, maar wel nodig. Wanneer de overheid deze overspannen verwachtingen namelijk niet waarmaakt, slaat dat als een boemerang terug en wekt dat alleen maar meer ongenoegen. Een bescheidener overheid, die zich meer richt op haar aanvullende rol is dus geboden.

4. Een zelfverzekerde overheid

De nationale overheid is druk bezig een nieuwe rol te vinden. Sinds het einde van de klassieke verzorgingsstaat is de overheid haar grip op een aantal terreinen verloren. Dat komt door internationale ontwikkelingen en door ontwikkelingen in eigen land.

67 | Zo werd de wereldwijde kredietcrisis in 2008 door deskundigen, politici en andere betrokkenen aanvankelijk vooral bediscussieerd in deze termen; terwijl die maatregelen in elk geval maar een deel van het verhaal waren. Zie ook: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Christendemocraten over de kredietcrisis*, Den Haag 2009, Vgl. Raymond Gradus, 'Overheid kan het niet alleen in crisis', *Trouw*, 16 augustus 2008.

Het is voor iedereen steeds duidelijker geworden dat nationale grenzen in sommige opzichten betrekkelijk zijn. Zo overstijgen de huidige klimaatvraagstukken de nationale grenzen. Mondiale machtsverschuivingen hebben hun uitwerking op sociaaleconomische vragen in eigen land, maar zij zijn niet door een nationale overheid te beïnvloeden. Door de Europese integratie worden veel zaken die de overheid traditioneel zelf behartigde nu in een samenspraak met andere lidstaten besloten. Kortom, door 'globalisering' en Europese samenwerking heeft de overheid haar grip verloren op allerlei zaken die voorheen bij uitstek vielen binnen het domein van de nationale overheid.⁶⁸

Maar ook in eigen land heeft de overheid haar sturingspretenties flink terug moeten schroeven. Zo wordt maatschappelijke dienstverlening, die in de tweede helft van de vorige eeuw sterk verstatelijkte en zo van particulier initiatief nagenoeg een uitvoeringstaak van de overheid was geworden, de laatste decennia meer op afstand van de overheid gezet. Dat bijvoorbeeld het gehele onderwijs tot in detail vanuit Zoetermeer gestuurd werd, was eenvoudigweg niet meer vol te houden. Voor andere sectoren gold iets vergelijkbaars. De overheid heeft nog wel ambities voor deze sectoren, maar zij heeft niet meer de pretentie om die ambities zelf te realiseren.

Het terugtreden van de overheid op al deze terreinen heeft veel gevolgen. De vraagstukken waar het in internationaal verband om gaat, worden door de burgers als uiterst belangrijk beschouwd. Niet alleen dat: van de ontwikkelingen die er gaande zijn, gaat voor de Nederlandse burger ook een zekere bedreiging uit. Wie kan waarborgen dat er geen klimatologische rampen gebeuren en hoe kunnen wij omgaan met opkomende economieën wanneer wij daarop zelf geen invloed kunnen uitoefenen? Het maakt de toekomst onzeker. Het zijn bij uitstek zaken waarvoor de burger naar de overheid kijkt.

Over het binnenlands terrein is iets soortgelijks te zeggen. Maatschappelijke dienstverlening waarover wij hierboven al spraken, is voor burgers van groot belang. In zekere zin worden zij ook als 'publiek' ervaren, in die zin dat de overheid er (tenminste óók) een verantwoordelijkheid voor draagt. Maar – zeker in een tijd waarin nieuwe evenwichten gevonden moeten worden – van wie 'is' nu die dienstverlening, als wij daarvoor niet meer uitsluitend bij de overheid aan moeten kloppen? En welke rol speelt de markt?

Een zelfverzekerde overheid zal niet de pretentie hebben in te grijpen waar zij dat in werkelijkheid niet kan waarmaken. Zij zal die pretentie evenmin hebben wanneer zij om goede redenen heeft besloten niet in te willen grijpen. Wel zal een zelfverzekerde overheid een rol moeten spelen in besluitvorming in internationaal verband, wanneer dat aan de orde is. Even belangrijk is dat de overheid de ontwik-

68 | Dat neemt natuurlijk niet weg dat de publieke gerechtigheidsnorm ook op internationaal en supranationaal niveau verwezenlijkt moet worden. Zie hierover Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid en de Europese Unie*, Den Haag, 1997.

kelingen die er gaande zijn goed onder ogen ziet en de consequenties ervan voor Nederland bespreekbaar maakt.

Waar het gaat om zaken in eigen land die de overheid uit handen heeft gegeven, zal zij moeten definiëren welke dimensies daarvan ‘publieke’ belangen zijn die zij moet borgen, in welke structuur dan ook. Bovendien zal de overheid goed de ‘architectuur’ van het ‘speelveld’ moeten vaststellen, zodat zaken als verantwoording en toezicht op een goede manier geregeld zijn. Ook de financiële crisis laat het belang zien van goede en robuuste *governance* structuren.

Een zelfverzekerde overheid stelt ook prioriteiten. Dat betekent dat de overheid niet onevenredig veel inspanningen zou moeten leveren voor ‘kleinere’ zaken; denk aan het doorzetten van het rookverbod in kleine cafés. Dit is niet alleen onevenredig, maar leidt ook tot verdere verfijning van regels, afbakingsproblemen en uitzonderingssituaties. Eenvoudige zelfregulering zou hier waarschijnlijk meer succes hebben gehad.

Een zelfverzekerde overheid heeft oog voor wat burgers echt treft. Dat kan betekenen dat sommige thema’s wat meer op de achtergrond raken, al is het maar tijdelijk. Nieuwe thema’s dienen zich aan. Zo zouden wij bijvoorbeeld opnieuw kunnen nagaan wat cruciale thema’s zijn voor het functioneren van de rechtsstaat. Daarbij kunnen wij bijvoorbeeld denken aan echte of gepercipieerde veiligheid op straat, bereikbaarheid en goede doorloop snelheid van de rechtspraak, mogelijkheden voor alternatieve geschilbeslechting, of de betekenis van grondrechten als vrijheid en gelijkheid vandaag de dag.

5. Een oplossingsgerichte overheid

De nationale overheid uit haar wens tot actie en interventie nagenoeg altijd in wetgeving. Wetgeving is het meest voor de hand liggende sturingsinstrument van de overheid. Ook de toekenning van subsidies berust op wettelijke regels. Dit is niet vreemd, wanneer bedacht wordt dat de rechtsstaat eist dat overheidshandelen op een wettelijke grondslag berust. Maar, de samenleving laat zich niet netjes in banen leiden door de enkele uitvaardiging van regelgeving. Al lang wordt dan ook bepleit pas tot wetgeving over te gaan als hetzelfde doel niet ook via een andere weg bereikt kan worden.

Toch blijft het geloof in wetgeving als instrument voor de oplossing van maatschappelijke problemen hardnekkig voortleven, zo niet in theorie dan wel in de praktijk. Zowel bij burgers als bij overheid en politiek is het besef dat wetgeving problemen oplost of voorkomt, diepgeworteld. Wetgeving brengt veelal nieuwe structuren, organisaties, administratieve processen en protocollen met zich mee. De organisatie van de jeugdzorg is daarvan een goed voorbeeld. Hoe goed bedoeld ook, de organisatie er van is in zichzelf verstrikt geraakt.

Hoe dan ook, bij de pogingen problemen op te lossen is de benadering vaak top-down. De tijd is misschien rijp om eens op een volstrekt andere manier te kijken

naar maatschappelijke problemen en de oplossing ervan. Dit houdt in dat vanuit een gegeven maatschappelijk probleem wordt gezocht naar wat er werkelijk vereist is voor een oplossing en welke maatschappelijke partijen (of medeoverheden) nodig zijn om daar een bijdrage aan te leveren. Voor de nationale overheid ligt dan dezelfde vraag op tafel, namelijk die naar de meest geschikte bijdrage die zij kan leveren aan een reële oplossing van een probleem.

De wens om resultaten te boeken bestaat natuurlijk op een aantal terreinen wel degelijk. Zo wordt zelfs steeds vaker gesproken over de zogenaamde ‘output’-legitimatie van de overheid. Daarmee wordt bedoeld dat overheidsoptreden zich rechtvaardigt door de ‘output’, de resultaten die worden geleverd. Dat is op zichzelf een goede ontwikkeling. Het gaat er vervolgens om te zorgen dat die ‘output’ ook geënt is op echte problemen. De ophef over de ‘bonnenquota’s’ bij de politie laat zien dat het hier gemakkelijk mis kan lopen: niet het bestrijden van overlast stond centraal, maar het aantal bonnen dat was uitgeschreven. Daarmee schiet een op resultaat gerichte aanpak zijn doel voorbij.

Een goed voorbeeld van een oplossingsgerichte overheid is het optreden van de gemeente Rotterdam rondom de aanleg van de Tweede Maasvlakte. Na jarenlang juridisch getouwtrek heeft de gemeente haar oorspronkelijke plan in overleg met natuur- en milieuorganisaties bijgesteld. In een convenant tussen de gemeente Rotterdam en de verschillende natuur- en milieuorganisaties werd afgesproken dat, in ruil voor het beëindigen van de aangespannen juridische procedures, het natuur- en recreatiegebied in de omgeving van Rotterdam met 750 hectare zou worden uitgebreid.

6. Een betrouwbare overheid

Een betrouwbare overheid is voorwaarde voor publieke gerechtigheid. Als burgers moeten wij de overheid kunnen vertrouwen. Het klinkt vanzelfsprekend, de werkelijkheid is echter weerbarstig. Dat is ook goed verklaarbaar: het beleid van de overheid is een resultaat van politieke besluitvorming. En daarmee is overheidsbeleid niet immuun voor de grilligheid van de politiek. Vaak liggen aan die grilligheid financiële mogelijkheden en onmogelijkheden ten grondslag. Verdelvingsvraagstukken zijn altijd belangrijk in de politiek. Zeker wanneer financiële onmogelijkheden de overhand hebben, krijgen beleidskeuzes een extra politiek gewicht. Wat het ene kabinet belangrijk vindt, sneuvelt soms bij een volgend. Maar ook als financiële middelen niet direct het belangrijkste motief zijn, dan zien wij dat wat het ene kabinet van belang vindt, door een volgend weer wordt teruggedraaid (denk aan het rookverbod in kleine café’s). Soms buitelen in korte tijd allerlei visies over goed beleid over elkaar heen.⁶⁹ Hoe meer die visies ideologisch bepaald zijn, hoe groter het risico

69 | Zie bijvoorbeeld de onderwijshervormingen die aanleiding de vormden voor het parlementaire onderzoek *Onderwijs vernieuwingen* en dat leidde tot het rapport *Tijd voor Onderwijs* in februari 2008.

dat de uitwerking van die visie in concreet beleid maar van korte duur is. Alleen al daarom is een beetje bescheidenheid op zijn plaats. Dat er wisselingen zijn, is op zich niet vreemd: de uitslag van verkiezingen vormt de motor voor het beleid en de ambities en keuzes die de overheid maakt wisselen naargelang de samenstelling van elke nieuwe coalitie. Ook los van verkiezingen kunnen veranderde inzichten leiden tot wijzigingen van het beleid. Uiteindelijk zijn veranderingen vaak het gevolg van wisselingen die de burger zelf wil zien. Het gevolg is dat politiek en beleid voortdurend in flux lijken te zijn. Te veelvuldige wijzigingen zijn echter al snel contraproductief en louter ideologisch geladen keuzes maken nog niet altijd goed beleid.

Een overheid die betrouwbaar wil zijn, moet bij alle wijzigingen in beleid een paar fundamentele regels in acht nemen. Die fundamentele regels kunnen gemakkelijk het karige etiket 'procedure-regels' krijgen. Daarmee lijken zij ver weg te staan van het hoogstaande begrip publieke gerechtigheid als inhoudelijke norm. Met dat etiket wordt het belang ervan echter onderschat. Sterker nog, in veel gevallen is voor de betrokken burgers met zowel het ene als het andere beleid wel te leven, maar het niet in acht nemen van de fundamentele regels waarop wij hier doelen, is veel ernstiger.

Een simpele herinnering aan het belang ervan die is hier op zijn plaats. Het gaat om tijdloze regels die betekenis blijven houden. Eén ervan is dat geen terugwerkende kracht moet worden verleend aan regels wanneer zij voor degenen voor wie zij bedoeld zijn, nadelig uitpakken. Een variant daarop is dat goede overgangsregels nodig zijn wanneer, vanwege de snelle invoering van een wetswijziging, burgers geen reële mogelijkheid hebben om zich voor te bereiden op de nieuwe situatie die gaat komen. Politiek zijn dit niet de meest spectaculaire zaken, maar uit een oogpunt van publieke gerechtigheid en een betrouwbare overheid zijn zij van wezenlijk belang. In het verlengde hiervan ligt ook de eis dat de regels niet zo vaak gewijzigd worden dat de burgers de draad kwijt raken.

Regels moeten ook begrijpelijk zijn. Dat lijkt vanzelfsprekend, maar zelfs kenners komen soms wel erg ingewikkelde teksten tegen. Niet alleen de belastingwetgeving biedt hier een keur aan goede voorbeelden. Enige tijd geleden werd een wijziging van de Wet maatschappelijke ondersteuning ingevoerd 'in verband met een verplichting voor het college van burgemeester en wethouders om op begrijpelijke wijze inlichtingen te verstrekken' met betrekking tot de thuiszorg.⁷⁰ Kennelijk was het stelsel van aanspraken zo ingewikkeld geworden dat de nationale overheid de gemeentelijke overheid hiertoe bij wet moest verplichten! Voor een overheid die publieke gerechtigheid nastreeft in haar eigen functioneren, dienen de spelregels zoals hierboven genoemd altijd een fundamentele 'checklist' te vormen.⁷¹

70 | Wijziging van de Wet maatschappelijke ondersteuning in verband met een verplichting voor het college van burgemeester en wethouders om op begrijpelijke wijze inlichtingen te verstrekken over de keuze tussen de verschillende wijzen waarop een aanspraak tot gelding kan worden gebracht en enige andere wijzigingen (Kamerstukken II 2008/09, 31 795)

71 | Vgl. Lon Fuller, *The Morality of Law*. New Haven: Yale University Press, 1977.

Er is nog een ander aspect aan de betrouwbare overheid. Het optreden van bestuurders en dragers van publieke ambten is ook van belang in het licht van de publieke gerechtigheidsnorm. De betrouwbaarheid van de overheid en haar positie als gezagsinstituut staat of valt voor een groot deel ook met de integriteit van bestuurders.

7. Publieke gerechtigheid in een veranderende wereld

Legitimiteit wordt ontleend aan een combinatie van agendering en besluitvormingsproces aan de ene kant en inhoud en resultaat van besluiten aan de andere kant. In dat geheel komt ook de eigen rolopvatting van de overheid tot uitdrukking. Misschien gaat het wel om communicerende vaten, in die zin dat naarmate het proces meer van fairheid getuigt, de inhoud van besluiten ook eerder geaccepteerd wordt, ook al bevallen zij de individuele burger niet.

Legitimiteit moet voortdurend waargemaakt worden. Zij is steeds minder een vanzelfsprekendheid, voortvloeiend uit de instituties als zodanig. Ook de instituties zullen steeds meer hun legitimiteit waar moeten maken, elke afzonderlijke keer weer. Dat zien wij bij de rechterlijke macht, maar zeker ook bij de instellingen van het politieke bestuur.

Publieke gerechtigheid stelt niet alleen inhoudelijke eisen aan publieke besluitvorming. Voor het functioneren van de instellingen van het politieke bestuur zelf is dit beginsel van even groot belang. Voor de christendemocratie vloeit de aanvullende rol van de overheid voort uit de overtuiging dat de mens geroepen is tot verantwoordelijkheid. Wat dat concreet betekent, hoort voortdurend onderwerp van gesprek te zijn. Uiteindelijk gaat het erom dat de macht van de overheid ten dienste staat van de menselijke waardigheid, zoals het Program van Uitgangspunten van 2007 het zo treffend uitdrukt.

Waardevast. Over de uitgangspunten van het CDA

De waarden gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit, rentmeesterschap en publieke gerechtigheid vormen voor het CDA vaste uitgangspunten voor haar politiek handelen. De vier kernbegrippen hebben wel een andere betekenis en gevoelswaarde dan dertig jaar geleden toen het CDA werd opgericht. Het is van belang om in telkens andere omstandigheden nieuwe antwoorden te vinden. Dat betekent dat we ons voortdurend moeten afvragen: wat betekenen de kernbegrippen, welke invulling geven wij eraan? Vier christendemocraten hebben over deze vraag een essay geschreven, voorafgegaan door een inleiding. Deze essaybundel wil daarmee een startpunt zijn voor een verdere discussie binnen het CDA over de uitgangspunten.

CDAWI

Wetenschappelijk
Instituut